

ธรรมคติสอนใจ

จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร

โปรดให้พิมพ์เปนครั้งแรก

เปนของแจกในงานศพ

นายพลเรือตรี พระยานาวาพิลพยุหรักษ์

(ม. ว. พิณ สนิทวงศ์ ณกรุงเทพ)

ปีมโรงอัฐศก พ.ศ. ๒๔๕๙

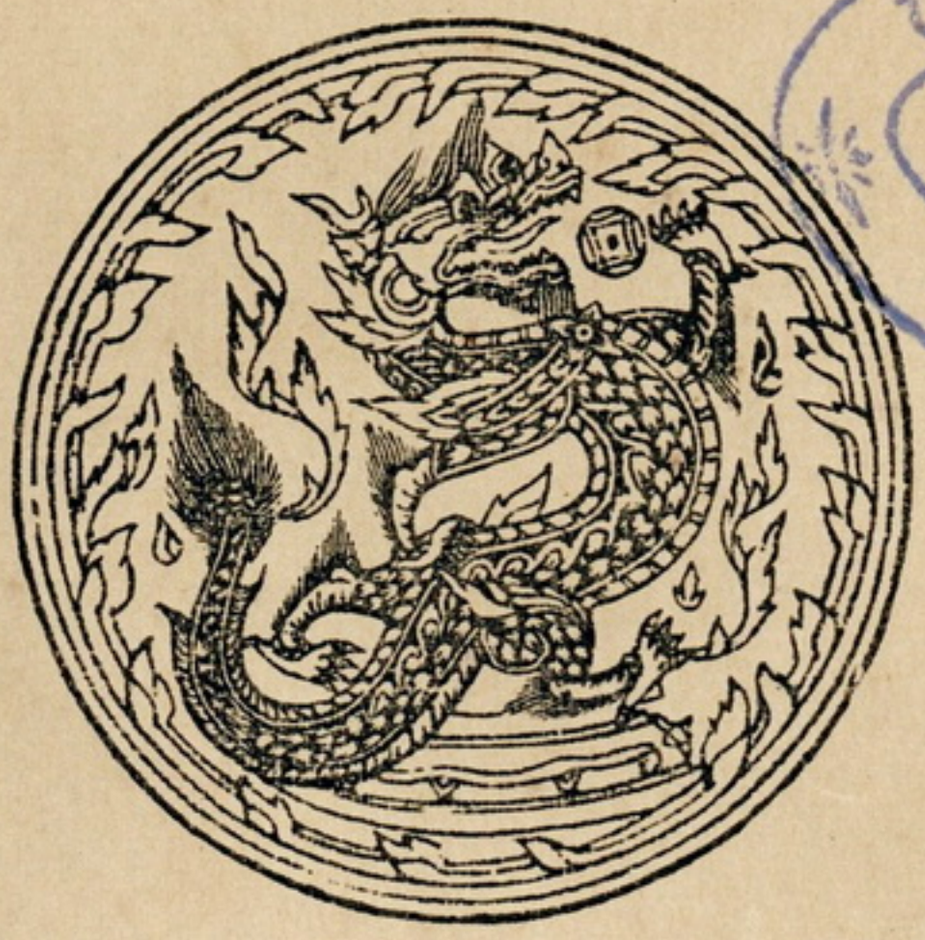
พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

๔๐๘.๖

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

ทะเบียน ๘๐๖
จำหน่าย

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา
หนังสือเล่มนี้ได้รับบริจาคจาก
มหาวิทยาลัย (กรมศิลปากร)
๑ ม.ค. ๓๗

หอสมุดแห่งชาติ
21 ม.ค. 2533
กรมศิลปากร

บรรณาธิการ

จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร

โปรดให้พิมพ์เป็นครั้งแรก

เป็นของแจกในงานศพ

นายพลเรือตรี พระยานาวาพลพยุหรักษ์

(ม.ว. พิณ สนิทวงศ์ ณกรุงเทพ)

ปีมโรงอัฐศก พ.ศ. ๒๔๕๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

เลขที่ลง หนังสือหายาก

ตค. 2555

เลขหมู่ ว 132 26

เลขทะเบียน ม.33 ป. 16340

คำนำ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร มีรับสั่งแก่กรรมการหอพระสมุดจะพิมพ์แจกในงานศพนายพลเรือตรี (ม. ว. พิณ สนิทวงศ์ ณกรุงเทพ) ขอให้เลือกเรื่องหนังสือถวายเพื่อพระยานาวาพลพยุหรักษ์ ข้าพเจ้าเปนผู้เลือกเรื่องหนังสือ ได้เคยเลือกถวายให้กรมหมื่นไชยนาทนเรนทรทรงพิมพ์เมื่อเร็ว ๆ นี้ ๒ เรื่อง เปนบทกลอนเรื่องหนึ่ง เปนตำราเรื่องหนึ่ง คราวนี้จึงคิดอยากจะหาเรื่องทางพงษาวดารถวาย แลตั้งใจว่าถ้าได้เรื่องซึ่งเนื่องกับพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทด้วยจะยิ่งเปนการดี ลองไปค้นดูในห้องจดหมายเหตุในหอพระสมุด ซึ่งพึ่งจัดขึ้นใหม่ ในห้องนั้นบรรดาหนังสือที่ได้มาถ้าเปนจดหมายเหตุก็ส่งไปเก็บไว้ เก็บแยกกันเปนรัชกาลชั้น ๑ ในรัชกาล ๑ ถ้ามีจดหมายเหตุเรื่องใดหลายเล่ม ก็จัดแยกเปนเรื่องอีกชั้น ๑ ตรวจไปพบจดหมายเหตุครั้งกรมหลวงวงษาธิราชสนิท เสด็จยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุง ซึ่งได้มาจากที่นั่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมไว้ในพวกจดหมายเหตุมีอยู่กว่า ๑๐ เล่ม เอามาตรวจดูเห็นพอจะเลือกคัดเรียบเรียงให้เรื่องติดต่อกันได้ จึงนึกว่าถวายในกรมหมื่นไชยนาท ฯ ทรงพิมพ์จะเหมาะดีทีเดียว ด้วยเปนเรื่องสำคัญในพระราชพงษาวดารเรื่องหนึ่ง แต่ยังมีผู้รู้เรื่องที่

จริงน้อย มักพูดกันไปข้างติเตียน เพราะติเมืองเชียงตุงไม่ได้
สำเร็จในครั้งนั้น เลยพาให้เปนข้อเข้าใจว่า มีความเสื่อมเสีย
อยู่ในกรมหลวงวงษาฯ เมื่อข้าพเจ้าได้อ่านตรวจดู มีความเห็นตรง
ข้ามกับที่ได้ยินพูดกันมาแต่ก่อน เห็นพระบาลทีกรุงกเพียรของ
กรมหลวงวงษาฯ ที่ทรงพยายามในครั้งนั้นมาแม่ทัพนายกองที่ยกไป
เชียงตุงนั้นเพราะเหตุอื่น คือ เพราะรัฐบาลทีกวดหมายเหตุนั้น
ความรู้ภูมิแผนที่เปนต้น มิใช่ความผิดของแม่ทัพนายกองทียกไป

อีกประการ ๑ เห็นว่า เรื่องราวที่ปรากฏในจดหมายเหตุเรื่อง
ทัพเชียงตุงนี้ ประกอบด้วยคดีอันควรรู้แลควรวินิจฉัย แม้ใน
เวลาบัจจุบันนี้ ทั้งฝ่ายราชการพลเรือนแลราชการทหาร ถ้ารู้
กันแพร่หลายเห็นจะมีคุณ ได้ทูลความดำริห์อันนี้แก่กรมหมื่น
ไชยนาทฯ ทรงเห็นชอบด้วย จึงได้รวบรวมจดหมายเหตุเรื่องทัพ
เชียงตุงพิมพ์ในสมุดเล่มนี้เพียงเท่าที่มี แลจะเลือกให้เรื่องติด
ต่อกันได้

ว่าโดยเนื้อเรื่องของการทัพเชียงตุงนั้น คือเมื่อในปลายแผ่น
ดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดเหตุจลาจลในเมือง
ลื้ออาณาเขตรสิบสองปันนา พวกเจ้านายผู้ใหญ่เมืองเชียงรุ้งเข้า
มาสวามิภักดิขอเปนข้าขอบขัณฑสีมากรุงสยาม พระบาทสมเด็จ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า แว่นแคว้นสิบสอง
ปันนาอยู่ติดต่อกับพระราชอาณาจักรข้างฝ่ายเหนือ ในเวลากรุง

สยามมีอำนาจ เคยมาขึ้นอยู่แต่ก่อนหลายคราว ตั้งแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แลเมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ได้แว่นแคว้นสิบสองปันนามาเปนเมืองขึ้น แต่แว่นแคว้นสิบสองปันนาอยู่ใกล้แดนพม่า พม่าได้กำลังเมืองเชียงตุงดูแลสิบสองปันนาอยู่จึงเอาไว้ได้ ถ้าจะเอาสิบสองปันนามาเปนเมืองขึ้นกรุงสยาม จะต้องตัดกำลังพม่าทางเมืองเชียงตุงเสียก่อน จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ให้พระยาอุปราชพิมพิสารเมืองเชียงใหม่เปนแม่ทัพ ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ตีเข้าไปได้จนถึงชานเมือง แต่ไปสิ้นเสบียง แลกระสุนดินดำบกพร่อง ต้องถอยกลับมาก็พอประจวบสิ้นรัชกาลที่ ๓ เจ้านายผู้ใหญ่เมืองเชียงรุ้งที่เข้ามาสวามิภักดิ์ยังรอคอยอยู่ในกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงทรงปฤกษาเสนาบดีว่า จะจัดการเรื่องสิบสองปันนาต่อไปอย่างไร เสนาบดีเข้าชื่อกันทำหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวาย กราบบังคมทูล ฯ ว่าควรจะจัดต่อไปตามทางที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริห์ไว้ แต่จะต้องมีกองทัพกรุงเทพ ฯ ยกขึ้นไปกำกับกองทัพหัวเมือง จึงจะทำการสำเร็จได้ จึงโปรดให้เจ้าพระยาภูธราภัย แต่ยังเปนเจ้าพระยายมราชเปนแม่ทัพน่า คุมกองทัพยกขึ้นไปทางเมืองเชียงใหม่ทัพ ๑ ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เปนแม่ทัพหลวง

ยกขนไปทางเมืองน่านอีกทัพ ๑ ให้ไปตีเมืองเชียงตุง แลจัดวางการเมืองเชียงรุ้งในสิบสองปันนาด้วย กองทัพไทยตีขึ้นไปได้ถึงเมืองเชียงตุง เข้าตั้งล้อมเมืองไว้ แต่ไปขัดสนเสบียงอาหาร แลกระสุนดินดำยกพร่องต้องยกกลับมาพักกองทัพอยู่ที่เมืองเหนือคราว ๑ เมื่อสิ้นฤดูฝนยกกลับไปตีเมืองเชียงตุงอีกเปนคราวที่ ๒ คราวนี้ข้างเมืองเชียงตุงได้กำลังพม่ามาช่วยรักษาแข็งแรง ตียังไม่ได้ ขัดเสบียงจึงต้องเลิกทัพกลับมา เปนหมดเนื้อความเรื่องทัพเชียงตุงดังกล่าวมานี้

จดหมายเหตุที่รวบรวมไว้ได้ในหอพระสมุด ความในตอนต้นได้รายการถ้วนถี่ แลติดต่อพอเข้าใจเหตุการณ์แลความคิดอ่านในครั้งนั้นได้ตลอด มีจดหมายเหตุที่เปนแต่พลความ เช่นใบบอกว่าได้ยกทัพมาตามเกณฑ์เปนต้น ซึ่งเห็นไม่เปนเนื้อความสำคัญข้าพเจ้าคัดออกเสียก็หลายฉบับ แต่ในตอนหลังที่กลับยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงครั้งที่ ๒ นั้น ยังหาจดหมายเหตุไม่ได้ ถึงกระนั้นข้าพเจ้าเชื่อว่าผู้ที่อ่านหนังสือเรื่องนี้ด้วยความตั้งใจศึกษาการเก่าคงจะพอใจ แม้เพียงจดหมายเหตุเพียงเท่าที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้

ดำรงราชานุภาพ

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙

พระราชหัตถเลขา

สารบาน

มูลเหตุที่จะยกทัพไปตีเมืองเชียงตุง น่า ๑
การเตรียมทัพไปตีเมืองเชียงตุง ,, ๑๑
บาญชีเกณฑ์กองทัพกรมหลวงวงษา ฯ ,, ๑๒
บาญชีเกณฑ์กองทัพเจ้าพระยายมราช ,, ๒๕
จำนวนเครื่องสาตราวุธเอาไปจากกรุงเทพ ฯ ,, ๓๖
ศุภอักษรถึงเมืองหลวงพระบาง ขอกว่าจะยกทัพกรุง ฯ ,, ๓๗
สารตราถึงเมืองเชียงใหม่, ลำปาง, ลำพูน,
ขอกเรื่องจะยกทัพ ,, ๔๑
ตราตอบเมืองนครสวรรค์ เรื่องขอกระสุนดินดำ ,, ๔๖
ระยะทางกรมหลวงวงษา ฯ เสด็จยกทัพ ,, ๔๘
ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ เรื่องยกทัพแลสิบราชการ ,, ๕๔
ใบบอกเจ้าพระยายมราช เรื่องยกทัพหัวเมือง ,, ๖๓
จำนวนสาตราวุธทัพหัวเมือง ,, ๖๗
จดหมายเจ้าพระยายมราช เรื่องลงโทษพระยาหอน่า
เมืองแพร ,, ๗๑
จดหมายเจ้าพระยายมราช ขอกเรื่องกรมหลวงวงษา ฯ
ยกไปประชุมทัพอยู่ณเมืองเชียงราย ,, ๗๑

รายงานนายพิจารณ์สรรพกิจไปพึ่งราชการทัพ	น่า	๗๓
ใบบอกเมืองน่าน เรื่องราชการเมืองเชียงรุ้ง	,,	๗๕
รายงานนายพิจารณ์สรรพกิจต่อมา	,,	๗๗
ระยะทางแต่เมืองน่านไปเชียงตง	,,	๗๘
ระยะทางแต่เมืองน่านไปเชียงรุ้ง	,,	๗๘
รายงานใบบอกในมหาดไทย	,,	๘๐
ใบบอกพระยาสีหราชฤทธิไกร บอกรายงานการรบ	,,	๘๕
เจ้าพระยามราชจัดกองทัพเมืองเชียงใหม่	,,	๘๗
เจ้าพระยามราชจัดกองทัพเมืองลำพูน	,,	๘๗
เจ้าพระยามราชจัดกองทัพเมืองนครลำปาง	,,	๘๘
เจ้าพระยามราชจัดกองทัพเมืองแพร่	,,	๘๘
พระราชหัดถเลขามีถึงกรมหลวงวงษา ฯ ด้วยข้อราชการทัพเมืองเชียงตุง	,,	๙๓
กองทัพถอยจากเมืองเชียงตุง	,,	๑๐๕
ลายพระหัดถ์กรมหลวงวงษา ฯ กราบบังคมทูล	,,	๑๐๕
สารตราทูลกรมหลวงวงษา ฯ เรื่องราชการทัพ	,,	๑๒๔
สารตราถึงเจ้าพระยามราช เรื่องราชการทัพ	,,	๑๓๐
สารตราถึงพระยานครลำปาง พระยาลำพูนเรื่องราชการทัพ	,,	๑๓๔
สารตราตั้งพระยาเชียงใหม่เปนพระเจ้ามโหตรประเทศ ฯ	,,	๑๓๗
ท้องตราถึงพระยานครสวรรค์ ส่งสารตรา	,,	๑๔๐

บันทึกเรื่องตั้งพระเจ้ามโหตรประเทศ ฯ น่า ๑๔๑
จดหมายเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ทูลกรมหลวงวงษา ฯ
ด้วยราชการ ,, ๑๔๒
สารตราทูลกรมหลวงวงษา ฯ ส่งของพระราชทาน ,, ๑๔๔
สารตราถึงเมืองพิไชยให้ส่งของ ,, ๑๔๕
สารตราทูลกรมหลวงวงษา ฯ อนุญาตให้เจ้าพระยายมราช
กลับมาพยาบาลมารดา ,, ๑๔๖
หนังสือเสมียนตรามหาดไทยถึงหัวเมืองรายทาง
ส่งสารตรา ,, ๑๔๘
หนังสือพระยาราชวรานุกูล ทูลกรมหลวงวงษา ฯ
เรื่องราชการทัพ ,, ๑๔๙
ใบบอกกรมหลวงวงษา ฯ ตอบสารตรา ,, ๑๕๑
บันทึกมหาดไทยคัดบอกต่าง ๆ ,, ๑๕๓
กองทัพถอยจากเมืองเชียงตุงครั้งที่ ๒ ,, ๑๖๑
มีตราให้หากองทัพกลับ ,, ๑๖๒

หอสมุดแห่งชาติ

จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง

ภาค ๑

มูลเหตุที่จะยกทัพไปตีเมืองเชียงตุง

◎ มูลเหตุที่ไทยยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อในรัชกาลที่ ๔ นั้น มีเรื่องเริ่มมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ เนื้อความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์แต่ง ว่าเมื่อปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑ เมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ เมืองน่าน บอกลงมายังกรุงเทพ ฯ ความคล้ายกันว่าเดิมเมื่อปีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๘๖ มหาวังเจ้าเมืองเชียงรุ้งตาย มหาขนานเปนอาว์มหาวังได้เปนเจ้าเมืองแทน เจ้าสาระวันบุตรมหาวังเปนที่ราชบุตร กับหม่อมมหาไชยน้องเขยมหาวังร่วมคิดกันเปนขบถจับมหาขนานปู่น้อยฆ่าเสีย ตั้งตัวขึ้นเปนแสนหวีฟ้าเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ตั้งน้องชายชื่อออลนาวุธขึ้นเปนมหาอุปราช จินฮ่อเจ้าเมืองหนหน้า ลาวเรียกว่าหนองแส ก็มิตราตั้งลงมาให้ราชบุตรเปนเจ้าเมือง ให้น้องชายเปนมหาอุปราช ฝ่ายหม่อมหน่อคำซึ่งเปนบุตรมหาขนานที่ราชบุตรฆ่าเสียก็หนีไปหามหาขนานเมืองเชียงตุงๆ ส่งตัวหม่อมหน่อคำลงไปเมืองอังวะ หม่อมหน่อคำเดินเสียเงินให้

พระเจ้าอังวะขอเปนเจ้าเมืองเชียงรุง พระเจ้าอังวะจึงให้จักกายหลวง เมืองคมอกใหม่ เมืองนาย คุม พม่าเงี้ยว แลลาวไป เชียงตุง เปนคน สามพัน พาหม่อมหน่อคำมาเปนเจ้าเมืองเชียงรุง ครั้นมาถึง กลางทาง นางขิ่นแก้วมารดาราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุงคนใหม่ แจ้งความดังนั้น ก็ให้คนสนิทถือหนังสือไปถึงจักกายหลวง กับ ส่งเงิน ๕๐ ชั่ง ทองคำ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึงไปให้เปนของน้ำใจ ใน หนังสือนั้นว่าถ้าจักกายหลวงแก้ไขให้ราชบุตรได้เปน เจ้าเมืองเชียง รุงแล้ว ตัวก็จะยอมเปนภรรยาด้วย จักกายหลวงก็รับเอาเงิน ทองไว้ กระซิบสั่งเปนความลับไปถึงนางขิ่นแก้วให้รู้ตัวว่า จะ เอาหม่อม หน่อคำไป ตั้งขึ้น สักสาม วันแล้ว จึงจะให้ ราชบุตร คิดเปน ขบถขึ้น จักกายหลวงจะทำแตกหนีไป ให้ราชบุตรได้เมือง เชียงรุงตามปราถนา จักกายหลวงก็พาหม่อมหน่อคำไปตั้งเปน เจ้าเมืองเชียงรุงขึ้น อยู่ได้ ๓ วัน ราชบุตรกับหม่อมมหาไชยก็ยก เข้ารบกับหม่อมหน่อคำ ๆ กับจักกายหลวงก็พากันแตกหนีออกจาก เมืองเชียงรุง มาตั้งเมืองอยู่ท่าลอ ราชบุตรกับหม่อมมหาไชย เกณฑ์กองทัพยกติดตามมารบกับหม่อมหน่อคำแลจักกายหลวงซึ่ง ตั้งอยู่เมืองท่าลออีก ฝ่ายกองทัพราชบุตรกับหม่อมมหาไชยถ้า ยิงกองทัพพม่ายิงแต่ดินเปล่า ยิงพวกหม่อมหน่อคำจึงใส่กระสุน ขึ้น พวกหม่อมหน่อคำแตกหนีไปเมืองเชียงตุง มหาขนานเจ้า เมืองเชียงตุงจึงบอกขึ้นไปเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะทราบว่าจักกาย

หลวงกับราชบุตรคบคิดกันเปนกลอุบายดังนั้นก็จะเอาโทษ จึงให้เกณฑ์กองทัพพม่าเงี้ยวรวมพลหมื่นเศษให้ยกมาตีเมืองเชียงรุ้งให้จงได้ หม่อมหน่อคำ มหาไชยงาดำ นายลิ้นด่าง พาทัพพม่ามาตีเมืองเชียงรุ้งแตก จับมหาอุปราชได้ส่งไปจำไว้ที่เมืองอังวะ ราชบุตรหนีไปอยู่แดนฮ่อ แต่หม่อมมหาไชยนั้นอพยพครอบครัวเมืองพงซึ่งเปน เมืองขึ้น ของตัว ลงมา อาไศรยอยู่ เมืองหลวง ภูคา ปลายแดนเมืองน่านประมาณคนหมื่นเศษ พม่าตั้งหม่อมหน่อคำเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง อยู่มาหม่อมหน่อคำกับนายลิ้นด่างมหาไชยงาดำเกิดรบฆ่าฟันกันตาย ราชบุตรรู้ดังนั้นจึงขึ้นไปเมืองอังวะ ไปขนบานพระเจ้าอังวะขอเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง อุปราชซึ่งเปนโทษต้องจำอยู่ที่เมืองอังวะ ก็เข้าเดินเสียสินบนคิดเปนเงินไทยพันสองร้อยยี่สิบชั่งจึงพ้นโทษออกได้ พระเจ้าอังวะตั้งให้ราชบุตรผู้พี่มหาอุปราชผู้น้องกลับมาเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้งดังเก่า

เจ้านครหลวงพระบางแต่งให้คนไปสืบราชการ เจ้าแสนหวิพ้ามีอักขรกถามาถึงเจ้าเมืองหลวงพระบางฉบับหนึ่ง (เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ท่านลงไว้เต็มสำเนา เพื่อจะให้ผู้อ่านได้ทราบสำนวนลือ) ว่า "อักขรกถาสมเด็จเชษฐาโชติมหาวังราชวรขนิษฐาธิราช วรสถิตย์พิไชยในมหาอุตมวรวงษ์ ขงทวาทัศมณฑล สุริยสัพวิพาตา แสนหวิพ้า มหานัคราราชธานี ขัดกาสิตสนิทเสน่หาถึงสมเด็จเชษฐพระราชเชษฐาธิราช วะระสถิตย์พิไชยในมหาอุตมวรวงษ์

ของศรีสัตนาคนหุต อุตมบุริรมย์พรหมจักรพรรดิ ศรีมหานคร ล้านช้างร่มขาวราชธานี แจ้งแต่ธุระการ แลในศักราช ๑๒๐๙ ปีนั้น เมืองแสนหวีฟ้าสิบสองพรรนา บังเกิดเปนพิรยกดทั่วลังกมพิยจรณ หวั่นไหวเพราะนักขัตฤกษ์ฝ่ายบน ให้บังเกิดเปนซึ่งการร้ายดีทั้งปวง เลื่องฦๅมาถึงพระราชเชษฐาในเมืองล้านช้างร่มขาวก็ไม่แน่ไม่จริง คำร้ายก็มีคำดีก็มี ดังพระราชเชษฐาก็ยังต้องตามองค์สัพปฏิญาณแห่งสองมหานคร อันได้ตั้งแต่งไว้นั้น จะใคร่รู้ราชการร้ายดี จึงมีอาญาสั่งให้ตาแสงเมืองหุนเปนต้น แลหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงมาสิบพ่งอาการร้ายแลดีทั้งปวงกับด้วยเจ้าเมืองพงเปนต้น แลสิบสองพรรนาทั้งปวงได้แจ้งแล้วก็ได้ไหว้ษาถึงพระราชชนิษฐาแจ้งทุกประการ มีความโสมนัศชื่นชมยินดี แลราชการฝ่ายเมืองแสนหวีฟ้าบังเกิดเปนเหตุการต่าง ๆ เมื่อจะบังเกิดขึ้นนั้น พระราชชนิษฐาลงไปเผ้าเข้าอังวะให้ยึดเอาตัวไว้ได้สามปีสี่ปี ขัดสนหามีเงินทองใช้สอยไม่ จึงไปดูเงินทองแจกจ่ายเลี้ยงข่าวไพร่ ครั้นพระราชชนิษฐาได้กลับมาถึงบ้านเมืองแล้ว คิดอ่านทำเงินทองสิ่งของไปใช้หนี้ จึงได้ให้เรียกเอาเงินแต่ไพร่พวกหัวเมืองทั้งปวง ๆ จึงได้เกิดวิวาทด้วยการซึ่งจะเสียเงิน ก็ว่ากล่าวเสียดสียุยงกัน ความน้อยให้เปนความใหญ่ ความไพร่ให้เปนความขุน จึงได้วุ่นวิวาทฆ่าฟันกันขึ้น จึงเสียบ้านเมืองดังนี้ การอันนี้มิใช่เกิดมาแต่อื่น เปนการเกิดขึ้นในบ้านเมือง พระราช

ขนิษฐาแล สิบสองพรรนาก็มิได้ เอาพม่า แลฮ่อ กับพวก เมืองใดมา ช่วยคิดอ่าน ก็ปกยิดพูดจากัน บัดนี้พวะระราชขนิษฐาแล สิบสอง พรรนาก็พูดจาประนีประนอมด้วยกันแล้ว อันร้ายถมเสียเก้าศอก อนดชกออกเกาวา แลวสิบสองพรรนากมาพรอมกน เชญพวะระ ราชขนิษฐาเข้ามาครอบครองบ้านเมืองเปนปรกติดังเก่า แลการ ทั้งนี้ ถ้าว่าเปนอมิตรศัตรูสี่ทิศแปดทิศเข้ามาคิดประจญเบียดเบียน พวะระราชขนิษฐา ก็จะได้มีอักขรกถาเข้าไปไหว้ยาถึงพวะระราช เชษฐา ขอเอากำลังกองทัพไปช่วยตามองค์สัจปฏิญาณ ศึกตก เหนือเมืองช่วยกันฆ่า ศึกตกใต้หล้าช่วยกันฟัน บัดนี้เปนการศึก เกิดขึ้นในบ้านเมืองจึงไม่ได้บอกมาให้รู้ พวะระราชขนิษฐาจึงได้ มีอักขรกถามาไหว้ยาถึงพวะระราชเชษฐา แต่พอให้ทราบความ ตามเหตุที่เกิดเปนนั้นทุกประการ ครั้นราชกถาถึงแล้วฉันใดสอง มหานครจะเปนบ้านพี่เมืองน้องกันไปภายน่า ขอพวะระราชเชษฐา ได้วันทานุสนธิทุกประการ อักขรกถามาวันเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ศักราช ๑๒๑๐ ปีวอกสัมฤทธิศก ฯ

ถึงปีรกาเอกศก พ.ศ. ๒๓๙๒ เจ้าแสนหวิพ้ากับมหาอุปราชยัง หาเงินไม่ได้พอเสียให้แก่พม่า ไปเที่ยวเรี่ยรายแก่ราษฎรชาว เมืองเข้าอีก ราษฎรได้ความเดือดร้อน ก็เปนขบถขึ้นทั้ง สิบสองพรรนา จะสู้รบมิได้ เจ้าแสนหวิพ้าราชบุตรก็หนีไปอยู่ แดนพม่า มหาอุปราชก็พานางปิ่นแก้วมารดาแลน้องหญิงครอบ

ครัวลงมาอยู่เมืองหลวงพระบาง ๆ มิบอกลงมา จึงโปรดให้พาตัวอุปราชกับมารดาแลท้าวขุนนายครัวลงมาเฝ้า ฯ ณกรุงเทพ ฯ ให้ไต่ถาม ได้ทราบการเมืองเชียงรุ้งแล้วทรงพระราชดำริห์ว่าเมืองเชียงรุ้งนี้ ถ้าตัดเมืองเชียงตุงเสียได้ก็จะเปนสิทธิฝ่ายเรา จึงโปรดให้มิตราเกณฑ์ทัพเมืองเชียงใหม่ไปตีเมืองเชียงตุง ฝ่ายเจ้าเมืองเชียงใหม่ทราบท้องตราแล้ว จึงเกณฑ์กองทัพเมืองเชียงใหม่ห้าพันคน แล้วเกณฑ์เมืองนครลำปางพันคน เมืองลำพูนพันห้าร้อยคน ปฤกษาพร้อมกันให้ พระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่เปนแม่ทัพใหญ่กอง ๑ พระยารัตนเมืองแก้ว[๑]กอง ๑ นายหนานธรรมบ่ญโญ[๒]กอง ๑ นายน้อยดาวเรือง[๓]เมืองลำพูนกอง ๑ รวม ๔ กองยกขึ้นไปทางเมืองเชียงราย พระยาราชบุตรกอง ๑ นายน้อยพรหมกอง ๑ นายน้อยเทพวงษ์กอง ๑ เมืองลำพูนพระยาอุปราชกอง ๑ พระยารัตนเมืองแก้วกอง ๑ พระยาราชบุตรกอง ๑ รวม ๘ กอง ยกขึ้นไปทางเมืองสาด ยกไปเดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ กำหนดให้ถึงพร้อมกันที่เมืองเชียงตุงณเดือน ๔ ขึ้น ๓๕ ค่ำ

---

๑ ชื่อหนานสุริยวงษ์ ภายหลังได้เปนพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ พระเจ้านครเชียงใหม่

๒ ต่อมาได้เปนเจ้าอุปราชเมืองนครเชียงใหม่

๓ ภายหลังได้เปนเจ้าคาราดิเรกรัตนไพโรจน์ เจ้านครลำพูน

◎ ฝ่ายมหาไชยเมืองเชียงรุ้ง ซึ่งอพยพมาอาไศรยอยู่เมืองหลวงภูคาในเขตรเมืองน่าน พระยาน่านจะส่งตัวลงมากรุงเทพ ฯ ก็ดื้อดึงอยู่ไม่ลงมา จึงโปรดให้พระยาศรีสหเทพปานขึ้นไปเกลี้ยกล่อมเอาตัวลงมาให้จงได้ ท้าวขนนายครัวรั้วมิข้าหลวงขึ้นไปเอาตัวพากันแตกหนีกลับไปเมืองเชียงรุ้งเสียเปนอันมาก ได้แต่ตัวมหาไชยมา ส่วนครอยครัวนั้น พระยาน่านกันเอาไว้ได้พันแปดร้อยคนเศษ ให้มาตั้งอยู่เมืองเชียงของแขวงเมืองน่าน ฯ

◎ ครั้นถึงปีจอโทศก พ.ศ. ๒๓๙๓ ณวันศุกรเดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เจ้าเมืองเชียงใหม่ยอกกล่าวโทษพระยาอุปราชลงมาว่า กองทัพพระยาราชบุตร นายน้อยมหาพรหม นายน้อยมหาวงษ์ นายหนานสุริยวงษ์ นายน้อยเทพวงษ์ นายน้อยพรหมเมืองเชียงใหม่ พระยาอุปราช พระยารัตนเมืองแก้ว พระยาราชบุตรเมืองลำพูน ยกเข้าตีเมืองสาดแตกกระจัดกระจายไปแล้ว แยกกองทัพให้นายหนานสุริยวงษ์ นายน้อยมหาพรหม นายน้อยเทพวงษ์ คุมคนเข้าตีเมืองก๋าก พระยาราชบุตร นายน้อยมหาวงษ์ นายน้อยพรหมเมืองเชียงใหม่ พระยารัตนเมืองแก้ว พระยาราชบุตรเมืองลำพูน คุมคนเข้าตีปางซารานแตก แล้วเลยขึ้นไปตีปางไรยตีท่าออเมืองแจกเมืองมาง เมืองภู เมืองเลน เมืองเพียง แตกกระจัดกระจายไปแล้วเลยเข้าตีเมืองเชียงตุง มหาขนานเมืองเชียงตุงแต่งกองทัพออกสู้รบกองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน กองทัพมหาขนาน

แตกถอยเข้าไปในเมืองเชียงตุง กองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน จะเข้าเมืองยังไม่ได้ ด้วยคนน้อยตัว กองทัพไปไม่ถึงพร้อมกัน ฝ่ายนายน้อยมหาพรหม นายหนานสริยวงษ์ นายน้อยเทพวงษ์ ได้สู้รบกับพระเมืองขากบุตรมหาขนานแต่เช้าขนย่ายพระเมืองขากถูกยิงตายในที่รบ กองทัพไล่ติดตามผู้คนเข้าไปถึงประตูเมืองเชียงตุง ประตูเมืองยิดเข้าไม่ได้ แล้วไม่มีกองทัพผู้ใดขึ้นไปอุดหนุน ฝ่ายทัพพระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่ ยกขึ้นไปทางเมืองเชียงราย แต่งให้พระยารัตนเมืองแก้วไปตีเมืองพยาก นายธรรมบัญโญตีเมืองเลนได้ พระยาอุปราชไปเกลี้ยกล่อมเมืองยองได้ก็ตั้งอยู่ที่เมืองยอง ฝ่ายนายน้อยมหาพรหมบุตรหลานพระยาเชียงใหม่เข้าตีเมืองเชียงตงยังมิได้ ให้มาเร่งกองทัพพระยาอุปราชขึ้นไปช่วย พระยาอุปราชก็นิ่งเสียมิให้ผู้ใดขึ้นไปช่วย นายน้อยมหาพรหมกับนายทัพนายกองสิ้นเสบียงอาหาร กระสุนดินดำก็ล่าถอยลงมา พระยาเชียงใหม่มีความเสียใจนักเข้าฤดูแล้งจะขอเข้าไปตีเมืองเชียงตุงฉลองพระเดชพระคุณเอง ขอให้มีข้าหลวงขึ้นไปเกณฑ์กองทัพเมืองแพร่ เมืองน่าน ไปสมทบด้วย เวลานั้นพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่แล้ว ก็มิได้ทรงคิดราชการสิ่งไร การก็ค้างอยู่จนสิ้นรัชกาล

◎ ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่า อุปราชากับมหาไชยเมืองเชียงรุ้งลงมาค้างอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ช้านานถึงสามปีแล้ว ข่าวทางเมืองลอก็ได้ความว่าเรียบร้อยราบคาย เจ้าแสนหวิพ้าได้กลับมาอยู่บ้านเมืองแล้ว จึงแต่งให้นายพิศณุวงษ์ท้าวพระยาลอคุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ ส่งลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ขอรับพระราชทานเจ้ามหาอุปราชากับมารดาแลมหาไชยครอบครัวซึ่งตกอยู่ที่เมืองหลวงพระบางเมืองน่านกลับขึ้นไป แล้วรับต่อท่านเสนาบดีว่า ในปีที่สามจะจัดต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายครั้งหนึ่งเสมอทุกคราว จึงทรงเห็นว่า จะกักขังหวงกันเจ้ามหาอุปราชาแลมหาไชยทั้งครอบครัวไว้ก็ไม่สมควรที่เปนประเทศใหญ่ จำจะต้องอนุเคราะห์ให้ตลอดไป จะได้สมที่เมืองน้อยมาพึ่งพิงเมืองใหญ่ แต่เมืองลอขึ้นอยู่แก่พม่าด้วยจีนฮ่อด้วยทั้งสองฝ่าย ถึงโดยจะรับไว้เปนข้าขอบขัณฑเสมา ถ้าพม่าฤๅจีนมาติดเมืองเข้า จะแต่งทัพไทยออกไปช่วยป้องกันบ้านเมืองก็เปนอันยาก ด้วยหนทางไกลกันดารยิ่งนัก ครั้นจะไม่เอาธุระอย่างไรเลยอุปราชากับมหาไชยก็ได้เข้ามาพึ่งขอให้ช่วยป้องกันเมืองเชียงรุ้ง (จะปิดเสียดู) ก็ไม่สมควร จึงทรงปฤกษาด้วยท่านเสนาบดีตามเรื่องความซึ่งมีมาแต่หลัง ท่านเสนาบดีปฤกษากันลงชื่อกราบบังคมทูลว่า เมืองน้อยมาพึ่งเมือง

ใหญ่ก็ควรจะต้องเปนธุระ จึงจะไม่เสียพระเกียรติยศที่ปรากฏแผ่ซ่านไปในนานาประเทศ ถ้าจะช่วยป้องกันเมืองลื้อแล้วจะต้องตีตัดเมืองเชียงตุงเสียก่อน ด้วยเมืองพม่านั้นอาณาเขตรกว้างขวางก็เพราะมีหัวเมืองใหญ่ยึดหน่วงกันเปนชั้น ๆ ออกมา จึงระวังรักษาเมืองอยู่ได้ เมืองหมอกใหม่เมืองนายยึดเมืองเชียงตุง ๆ ยึดเมืองเชียงรุ้งไว้ ถ้าตัดเมืองเชียงตุงเสียให้ขาดระยะ พม่าจึงจะยกทัพมาทำอันตรายแก่เมืองเชียงรุ้งไม่ได้ ด้วยหนทางก็ไกลเข้าเสบียงอาหารจะส่งเสียกันก็กันดาร ถ้าทำได้ดังนี้ จึงจะรักษาเมืองเชียงรุ้งไว้ได้ ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยท่านเสนาบดีจึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเปนจอมพล คุมกองทัพกรุงเทพ ฯ ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือสมทบกองทัพเมืองน่านเมืองแพร่เมืองหล่มศักดิ์เปนกองทัพใหญ่ทัพ ๑ คนหมื่นเศษ ยกไปทางเมืองน่าน ตัดไปทางเมืองลื้อเข้าตีเมืองเชียงตุง ให้อุปราชากับมหาไชยไปในกองทัพนั้นด้วย กองทัพใหญ่อีกทัพ ๑ ให้เจ้าพระยายมราช[๑]เปนแม่ทัพยกไปทางเมืองเชียงใหม่ สมทบทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนยกไปทางเมืองยอง กำหนดให้ถึงเมืองเชียงตุงพร้อมกัน ฯ

---

๑ เจ้าพระยายมราช (นุช บุณยรัตพันธุ์) ภายหลังได้เปนเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

ภาค ๒

การเตรียมทัพไปตีเมืองเชียงตุง

◎ วัน ฯ ๑๑ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก ด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ผู้สำเร็จราชการ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า โปรดเกล้า ฯ จะให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเปนแม่ทัพหลวง เจ้าพระยามหาราชเปนทัพน่า ยกขึ้นไปปราบปรามข้าศึกติลาวตีพม่าเมืองเชียงตุง แลคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้ง กำหนดเจ้าพระยามหาราชจะได้ยกออกจากกรุงเทพ ฯ ณวัน ๗ ๑๒ ค่ำก่อน แล้วกองทัพหลวงจะได้ยกณวัน ๗ ๑ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก ทั้ง ๒ ทัพนั้นเกณฑ์ แลให้ผู้ซึ่งต้องเกณฑ์ทั้งนี้เตรียมเสบียงอาหารเครื่องสาตราอาวุธให้พร้อม มาเข้ากระบวนทัพน่าทัพหลวงตามเกณฑ์ให้ครบ ยกไปให้ทันกำหนด แล้วให้เอาหางว่าวจำนวนคนนายไพร่มายื่นกับผู้เกณฑ์ แต่ในเดือน ๑๑ แรม ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ จะได้เอาบาญชีเข้างยกรายบังคมทูลพระกรุณาตามรับสั่ง ฯ

เกณฑ์เข้ากองทัพกรมหลวงวงษาธิราชสนิท

เกณฑ์ในกรุง ฯ

กรมมหาดไทย	พระภิรมย์ราชา	๑	
	หลวงธรเณนทร์	๑	
	หลวงวาสุเทพ	๑	
	ขุนพศณุแสน	๑	
	ขุนศรีสุรินทร์	๑	
	ขุนหมื่น	๑๙	
	ไพร่	๘๐	รวม ๑๐๕ คน
กรมวัง	นายศรีเถียร	๑	
	ราชมัน	๒	
	ตำรวจวัง	๒๗	รวม ๓๐ คน
เกณฑ์ขาดซ้าย	ขุนศรีวังราช	๑	
	ขุนหมื่น	๓๐	
	ไพร่หลวงจ่าย	๖	รวม ๓๗ คน

หัวป่าพ่อครัวฝ่ายซ้าย	หมื่นกรแก้ว	๑	
	ขุนหมื่น	๕	รวม ๖ คน
กรมพระสัสดี	ขุนหมื่นกลาง	๔	
	ขุนหมื่นซ้าย	๓	
	ขุนหมื่นขวา	๓	รวม ๑๐ คน
คลังแสงสรรพยุทธ	ขุนวิเศษภักดี	๑	
	ขุนหมื่น	๑๐	
	ไพร่	๕	รวม ๑๖ คน

ในกรุง

กรมช้าง	หลวงคชศักดิ	๑	
	ขุนหมื่น	๑๐	

นอกกรุง

	พระอุเชนขางวาง	๑	
	หลวงอุเชนธิบดีปลัด	๑	
	ขนคเชนทราชา	๑	
	ขุนหมื่น	๓๔	
	ไพร่	๙๖	รวม ๑๔๔ คน

มหาดเล็ก เวรศักดิ	นายบัวน้องพระศรสำแดง	๑	
	นายเสือ	๑	
	นายคง	๑	
	นายเหม	๑	
	ไพร่	๑๖	รวม ๒๐ คน
เวรสิทธิ	นายเอม	๑	
	นายนุด	๑	
	ไพร่	๔	รวม ๖ คน
เวรฤทธิ	นายสมบุญ	๑	
	ไพร่	๑๓	รวม ๑๕ คน
เกณฑ์หัดแสงปืนซ้าย	พระศรสำแดง	๑	
	ขุนหมื่น	๒๓	
	ช่างเหล็กเหลารางปืน	๑๕	
	พันทนายช่างศิลา	๘	
	ไพร่	๑๔	รวม ๖๑ คน
สนมพลเรือนขวา	นายมีใจภักดินายเวร	๑	
	ขุนหมื่น	๒๐	
	ไพร่หลวง	๑๐	รวม ๓๑ คน
เรือกันซ้าย	ขุนพิไชยชาญยุทธปลัด	๑	
	ขุนหมื่น	๑๐	รวม ๑๑ คน

อาสาใหม่กรมวังซ้าย	หลวงสกลพิมานเจ้ากรม	๑
	ขุนพิมานรักษาปลัดกรม	๑
	ขุนหมื่น	๒๐
	ไพร่	๗ รวม ๒๙ คน
อาสาใหม่กรมวังขวา	ขุนสถานพิทักษ์ปลัดกรม	๑
	ขุนหมื่น	๑๒
	ไพร่	๔ รวม ๑๗ คน
กรมม้า	หลวงศรีอัศวเดชเจ้ากรม	๑
	ขุนณรงค์สงครามปลัดกรม	๑
	ขุนหมื่นนายม้าซ้ายขวา	๑๐
	ไพร่หลวง	๑๐ รวม ๒๒ คน
ภูษามาลา	ขุนทิพสมบัติ	๑
	ขุนพิพิธภูษา	๑
	กำนัน	๘๐
	ช่าง	๒๐
	ไพร่หลวงพันโรง	๕ รวม ๑๐๗ คน
แสงหอกดาบ	หลวงสรรพอาวุธ เจ้ากรม	๑
	หมื่นรักษาอาวุธ นายเวร	๑
	ขุนหมื่นกำนัน	๕๐
	ช่าง	๒๐ รวม ๗๒ คน

โรงทาน	ขุนวิจิตรอักษร	สมุห์บาญชี	๑
	ไพร่	๔	รวม ๕ คน
กองหลวงพิมานไพชยนต์	ขุนสกลราชฐานปลัด		๑
	ขุนหมื่น		๔
	ไพร่	๓๑	รวม ๓๖ คน
ช่างดอกไม้เพลิง	ขุนหมื่น		๒
	ไพร่หลวงช่างดอกไม้เพลิง		๑๐
			รวม ๑๒ คน
คลังศุภรัต	พระศุภรัต	เจ้ากรม	๑
	ขุนหมื่น		๔
	ไพร่หลวง	๒๐	รวม ๒๕ คน
ล่าม	ฝรั่ง ขุนหมื่น		๒
	พม่า ขุนวิเศษสงครามปลัดขวาง		๑
	พม่า ขุนหมื่น	๓	รวม ๖ คน
ปีพาทย์	ขุนหมื่น		๑
	ไพร่	๙	รวม ๑๐ คน
กรมโหร	ขุนศรีสาคร		๑
	ไพร่	๒	รวม ๓ คน
กรมหมอ	หมอยา		๙
	หมอนวด		๕

หมอฝรั่ง ๔

หมอผี ๓

หมอยาตา ๓

หมอกุมาร ๑

หมอประสาน ๑

หมอศาลา ๒

พันโรง ๑ รวม ๒๘ คน

นายสิทธิสาร เวียงจันท์ ๑ ป่วยไข้ตาย

กรมพระกลาโหม ผู้ช่วยราชการ ครุย ๑

หมื่นอักษรเสนี ๑

ขุนหมื่น ๓

ไพร่เมืองสมุทสงคราม ๔๐ รวม ๔๕ คน

ตำรวจนอกขวา พระราชวรินทร์ ๑

ตำรวจเลว ๕๐

ไพร่ ๕๕ รวม ๑๐๖ คน

สนมทหารซ้าย จมื่นประชานมณเฑียร ๑

หัวหมื่นตำรวจเลว ๔๐

เลขเจ้าพระยาบดินทรเดชา ๓๐

รวม ๗๓ คน

อาสาใหญ่ซ้าย	พระยาสีหราชฤทธิไกร	๑	
	หลวงจัตุรงควิไชย	๑	
	หลวงไกรเทพ	๑	
	ขุนหมื่น	๖๙	๑
	ไพร่	๒๑	รวม ๙๓ คน
	กองอาทมาต นายกอง	๑	
	ปลัดกอง	๑	
	ขุนหมื่น	๖	
	ไพร่	๑๑	รวม ๑๙ คน
อาสารองซ้าย	หลวงรามสรเดช	๑	
	ไพร่	๒	รวม ๓ คน
อาสารองขวา	พระยารามกำแหง	๑	
	ขุนหมื่น	๔๐	
	ไพร่	๔๕	รวม ๘๖ คน
ทวนทองซ้าย	พระอนุรักษ์โยธา	๑	
	หลวงนรารณฤทธิ	๑	
	หลวงวิชิตสรพล	๑	
	ขุนหมื่น	๖๐	
	ไพร่หลวง	๑๐	รวม ๗๓ คน

ทวนทองขวา	พระมหาสงคราม	๑	
	หลวงรามโยธี	๑	
	ขุนหมื่น	๖๐	รวม ๖๒ คน
สนมกลางขวา	หลวงภูเบนทร์สิงหนาท	๑	
	ขุนหมื่น	๑๐	รวม ๑๑ คน
ทำลุซ้าย	ขุนจงใจยุทธปลัด	๑	
	ขุนหมื่น	๑๐	รวม ๑๑ คน
ทำลุขวา	ขุนจงสรจำนงปลัด	๑	
	ขุนหมื่น	๑๐	รวม ๑๑ คน
อาสายี่ปุ่นซ้าย	หลวงนารายน์ฤทธา	๑	
	ขุนหมื่น	๑๐	
	ไพร่หลวง	๑	รวม ๑๒ คน
กลองชนะขวา	หลวงราชมนู เจ้ากรม	๑	
	ขุนวิเวกสงคราม ปลัด	๑	
	ขุนหมื่น	๘	
	ไพร่หลวง	๘	รวม ๑๘ คน
กลองแขก	นายแจ้ง	๑	
	นายริด	๑	
	ช่างกลอง	๑	
	เลว	๓	รวม ๖ คน

กองแก้วจินดา	ขุนกำจัดไพริน	ปลัด ๑	
	ขุนหมื่น	๒๐	รวม ๒๑ คน
อาสาใหม่ขวา	หลวงณรงค์รำบาญ	๓	
	ขุนหมื่น	๑๕	
	ไพร่สม	๗	รวม ๒๓ คน
ฝรั่งแม่นปืน	ขุนผลาญแผลง	ปลัด ๑	
	ขุนหมื่น	๕	
	เลว	๑๖	รวม ๒๑ คน
กรมอาทมาตขวา	พระรัตนจักร	เข้ากรม ๑	
	สมิงมหาปราบ	ปลัดกรม ๑	
	พระยากำแหงหาญณรงค์	นายกอง ๑	
	พระยาแผลงผลาญศึก	นายกอง ๑	
	สมิงวิชิตชาญไชย	นายกอง ๑	
	สมิงนครปราบ	ปลัดกอง ๑	
	สมิงบุญราชา	ปลัดกอง ๑	
	สมิงพ่ำพัน	ปลัดกอง ๑	
	สมิงเสนจักร	ปลัดกอง ๑	
	สมิงราชาเทวะ	ปลัดกอง ๑	
	สมิงไชยสิทธิ	ปลัดกอง ๑	
	สมิงมิชื่อ	๖	

ช่วยราชการ		๑	
เสมียน		๔	
สารวัด		๔	
นายหมวดมะคำ		๕๐	
ไพร่		๗	
ทนาย		๗	
ทาษ		๔	
ทุกขยาก		๔	รวม ๑๐๒ คน

พระบวรราชวัง

กรมพระกลาโหม	หลวงจำนงภักดี	๑	
	ไพร่	๕	รวม ๖ คน
๙ เหล่าอาสาใหญ่ขวา	พระยาณรงค์วิไชย	๑	
	หลวงวิสูตรโยธาบาล	๑	
	หลวงพิศาลเสนามาตย์	๑	
	ขุนหมื่น	๒๐	
	ไพร่	๒๓	รวม ๔๖ คน
กรมวัง	ปลัดวังซ้าย	๑	
	ตำรวจวัง	๑๐	รวม ๑๑ คน

มหาดเล็กเวรชิดภูบาล นายนุด ๑

ไพร่ ๓ รวม ๔ คน

กรมหมอ ๆ ยา นายโต ๑

นายศุข ๑ รวม ๒ คน

หัวเมือง

เมืองพิศณุโลกช้าง ๒๐ ช้าง

เจ้าเมืองกรมการ พระยาพิศณุโลก ๑

กรมการ ๑๐

ไพร่ ๒๐๐ รวม ๒๑๑ คน

เมืองชัน เจ้าเมืองกรมการ ๕

ไพร่ ๑๐๐ รวม ๑๐๕ คน

เมืองนครสวรรค์ พระยานครสวรรค์ ๑

กรมการ ๕

ไพร่ ๑๐๐ รวม ๑๐๖ คน

เมืองศุโขไทย เมืองชัน

เจ้าเมืองกรมการ พระปลัด ๑

กรมการ ๖

ไพร่ ๓๐๐ รวม ๑๐๗ คน

เมืองพิไชยชาง ๒๕ ชาง โค ๑๕๗ โค

เจ้าเมืองกรมการ	หลวงมหาดไทย	๑	
	กรมการ	๗	
	ไพร่	๑๕๐	รวม ๑๕๘ คน
เมืองขิน	เจ้าเมืองกรมการ	๗	
	ไพร่	๑๕๐	รวม ๑๕๗ คน
กองโค	นาย	๕	
	ไพร่	๓๔	รวม ๓๙ คน

เมืองเพ็ชรบูร

เจ้าเมืองกรมการ	พระปลัด	๑	
	หลวงยกรบัตร	๑	
	กรมการ	๑๐	
	ไพร่	๑๐๐	รวม ๑๑๒ คน

เมืองพิจิตร

เจ้าเมืองกรมการ	พระพิจิตร	๑	
	กรมการ	๕	
	ไพร่	๒๐	รวม ๒๖ คน

เมืองวิเชียร เมืองชิน

เจ้าเมืองกรมการ พระยาประเสริฐสงคราม ๑

กรมการ ๕

ไพร่ ๕๐ รวม ๕๖ คน

เมืองหล่มศักดิ์ช้าง ๑๐๐ ช้าง

เจ้าเมืองกรมการ พระสุริยวงษา เจ้าเมือง ๑

กรมการ ๓๐

ไพร่ ๗๕๐ รวม ๗๘๑ คน

กองนอกกองหลวงจำนงค์ชสาร เกณฑ์หมดยกส่วยทอง

นาย ๓๐

ไพร่ ๘๐ รวม ๑๑๐ คน

เมืองเลยช้าง ๒๐ ช้าง

เจ้าเมืองกรมการ ๕

ไพร่ ๕๐ รวม ๕๕ คน

เมืองแก่นท้าวช้าง ๓๐ ช้าง

เจ้าเมืองกรมการ ๑๐

ไพร่ ๑๕๐ รวม ๑๖๐ คน

เมืองด่านซ้าย เมืองขึนเมืองพิศณุโลก ให้เข้ากอง
พระสุริยวงษาเจ้าเมืองหล่มศักดิ ช้าง ๕๐ ช้าง
เจ้าเมืองกรมการ ๒๐
ไพร่ ๒๐๐ รวม ๒๒๐ คน
รวมหัวเมืองทั้งสิ้น เจ้าเมือง ๑๐ ปลัด ๒ ยกรบัตร ๑
กรมการ ๑๕๖ ไพร่ ๒๒๓๔ รวม ๒๔๐๓ คน
ช้าง ๒๔๕ ช้าง โค ๑๕๗ โค ๗๗

เกณฑ์เข้ากองทัพเจ้าพระยามราช

กรมเมือง เจ้าพระยามราช ไพร่สม ๑๕๐
ประแดงจันท์อักษรเสมียนตรา ๑
ขุนอาญาราช ๑
ขุนพิทักษ์ธานินทร์ ๑
หมื่นไกรสรพล ๑
ขุนปราบประชาบาล ๑
ขุนหมื่น ๒๖
ไพร่ ๒๔ รวม ๒๐๕ คน

ล้อมพระราชวัง พระรามพิไชย ๑
หลวงพิพิธพลขันธ์ ๑

	หลวงพหลเดช	๑	
	ขุนวิชิตสุรงค์	๑	
	ขุนจงใจรบ	๑	
	ขุนหมื่น	๓๖	
	ไพร่	๖๐	รวม ๑๐๑ คน
กองกลางซ้าย	ขุนจงใจหาญปลัด	๑	
	ขุนหมื่น	๒๕	รวม ๒๖ คน
กองกลางขวา	ขุนผลาญไพริน	๑	
	ขุนหมื่น	๒๐	รวม ๒๑ คน
อาสาวิเศษซ้าย	ขุนรณฤทธิพิไชยปลัด	๑	
	ขุนหมื่น	๑๕	รวม ๑๖ คน
อาสาวิเศษขวา	หลวงเสนานนท์	เจ้ากรม ๑	
	ขุนวิชิตสงคราม	ปลัด ๑	
	ขุนหมื่น	๑๕	รวม ๑๙ คน
กรมแสงปืนต้น	หมื่นนรินทร์	นายเวร ๑	
	กำนัน	๔๐	รวม ๔๑ คน
เกณฑ์หัดแสงปืนขวา	หมื่นก่งศร	๑	
	ขุนหมื่น	๙	
	ช่างเหล็กเหลาราง	๕	
	ช่างศิลา	๑๑	รวม ๒๖ คน

มหาดเล็ก	เวรสิทธิ	นายชิด ๑	
	เวรสิทธิ	เลว ๑	รวม ๒ คน
	เวรศักดิ	นายฉัน ๑	
	เวรศักดิ	เลว ๔	รวม ๕ คน
สนมพลเรือนซ้าย		พระอินทราทิตย์ ๑	
		นายสินกษัตรนายเวร ๑	
		ขุนหมื่น ๒๘	
		ไพร่หลวงจ่ายเดือน ๑๒	
		ไพร่ ๖	รวม ๔๘ คน
หมอ		หมอยา ๑	
		หมอนวด ๑	
		หมอฝรั่ง ๑	
		หมอยาตา ๑	
		หมอประสาน ๑	รวม ๕ คน
โหร		ขุนพิทักษ์เทวา ๑	
		ไพร่หลวง ๑	รวม ๒ คน
ตำรวจในซ้าย		หมื่นราชามาตย์ ปลัด ๑	
		หัวหมื่นตำรวจ ๒๑	
		พันทนาย ๑๐	
		ไพร่ ๒๐	รวม ๕๒ คน

ตำรวจในขวา	นายเวร	๑	
	หัวหมื่นตำรวจเลว	๖๕	รวม ๖๖ คน
สนมทหารขวา	จมื่นสมุหพิมาน	๑	
	นายเวร	๑	
	หัวหมื่นตำรวจเลวเวรใน	๒๑	
	หัวหมื่นตำรวจเลวเวรนอกขุนหมื่น	๑๑	
	หัวหมื่นตำรวจเลวเวรนอกไพร่ยกใหม่ ๕ ขน	๕	
	หัวหมื่นตำรวจเลวเวรนอกพันน่า		
	พันท้าย	๔	
	ไพร่	๑๙	รวม ๖๒ คน
พลพันซ้าย	พระอภัยสุรินทร์	๑	
	นายเวร	๑	
	ขุนหมื่น	๓๒	
	ไพร่หลวงช่างเหล็ก	๕	
	ไพร่หลวงข่าย	๕	
	ไพร่	๑๐	รวม ๕๔ คน
ทหารในขวา	ขุนพรหมรักษา	๑	
	ขุนหมื่นบก	๕	

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ขุนหมื่นเรือ ๕

ไพร่หลวงข่าย ๕ รวม ๑๖ คน

กรมดั้งทองขวา พระยาพระราม เจ้ากรม ๑

สมิงพัชชะเจ้ากรมกองกลาง ๑

สมิงพัตเบิด ปลัดกรม ๑

สมิงนราปราบศึก ปลัดกรม ๑

พระยาสิงหนาท นายกอง ๑

พระยาสุรินทรจักร นายกอง ๑

พระยาสิทธิสังหาร นายกอง ๑

สมิงสายสมร นายกอง ๑

หลวงนราบริรักษ์ นายกอง ๑

สมิงราชศักดิ ปลัดกอง ๑

สมิงอินทรปราบเพ็ชร ปลัดกอง ๑

สมิงโลกนารายน์ ปลัดกอง ๑

สมิงปัญญาสิทธิ ปลัดกอง ๑

สมิงพลสุรินทร์ ปลัดกอง ๑

สมิงสิงคะสุระ ปลัดกอง ๑

สมิงวรรณคิริ สมุห์บาญชี ๑

สมิงมีชื่อ ๕

เสมียน ๓

	สารวัด	๒	
	ช่วยราชการ	๓	
	นายหมวดมะคำ	๔๒	
	ไพร่	๒๐	
	ทนาย	๑๒	
	ทาษ	๕	
	ทุกขยาก	๔	
	ชเลย	๑	รวม ๑๑๓ คน
พระบวรราชวัง			
สนมทหารซาย	จมื่นมณเฑียรพิทักษ์	๑	
	นายเวร	๑	
	ขุนหมื่น	๓๓	
	ไพร่	๑๐	รวม ๔๕ คน
มหาดเล็กเวรชาญภูเบศร์	นายเดช	๑	
	นายเอียม	๑	รวม ๒ คน
เมืองสระบุรี			
	พระสระบุรี	๑	
	กรมการ	๑๐	
	ไพร่	๑๕๐	รวม ๑๖๑ คน

เมืองไชยนาทช้าง ๗ ช้าง

พระไชยนาท ๑

กรมการ ๕

ไพร่ ๕๐ รวม ๕๖ คน

เมืองนครสวรรค์

ช้างกองขุนศักดาช้าง ๑๗ ช้าง

หลวงอภัยคชฤทธิ ๑

ไพร่ ๗๐ รวม ๗๑ คน

เมืองตากช้าง ๑๐ ช้าง

เจ้าเมืองกรมการ	พระศักดาเรืองฤทธิ	ปลัด ๑	
	พระพลสงคราม	๑	
	กรมการ	๗	
	ไพร่	๑๕๐	รวม ๑๕๙ คน
หัวเมืองเมืองขึ้น	พระเชียงเงิน	๑	
	พระเชียงทอง	๑	
	กรมการ	๓	
	ไพร่	๕๐	รวม ๕๕ คน

เมืองเถินบุรี

พระไชยราชา ๑

แสนท้าว ๒๐

ไพร่ ๘๐ รวม ๑๐๑ คน

เมืองกำแพงเพ็ชรช้าง ๑๐ ช้าง

พระยากำแพงเพ็ชร ๑

หลวงยกรบัตร ๑

กรมการ ๗

ไพร่ ๑๕๐ รวม ๑๕๙ คน

เมืองสวรรคโลกช้าง ๑๐๐ ช้าง

เจ้าเมืองกรมการ

พระกำแหงสงคราม ปลัด ๑

หลวงพลสงคราม ๑

กรมการ ๑๐

ไพร่ ๒๐๐ รวม ๒๑๒ คน

เมืองชัน

เจ้าเมืองกรมการ ๕

ไพร่ ๓๐ รวม ๓๕ คน

รวมหัวเมืองทั้งสิ้น เจ้าเมือง ๔ กรมการ ๗๕ ไพร่ ๙๓๐

รวม ๑๐๐๙ คน ช้าง ๑๔๔ ช้าง

รวมจำนวนคน

ยาญชีกองทัพกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ยกไปณวัน ๕ ๗ ๑ ค่ำ
ปีชวดจัตวาศก แลยกกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ณวัน ๗ ๑๑ ค่ำ
ปีขาลฉศก

ในกรุง พระบรมมหาราชวัง

พลเรือน

เจ้า ๑ เจ้ากรม ๑๐ ปลัดกรม ๙ ขางวาง ๓ นายเวร ๑๐ ปลัดเวร ๔ มหาดเล็ก ๗ หมอ ๒๙ โหร ๑ นายสิทธิสาร ๑ ล่าม ๖ ขุนหมื่น ๔๕๐ ไพร่ ๗๔๖ รวม ๑๒๗๕ คน

ทหารไทย

เจ้ากรม ๙ ปลัดกรม ๑๒ ผู้ช่วยราชการ ๑ ขุนหมื่น ๔๔๐ ไพร่ ๒๓๐ รวม ๖๙๒ คน

ทหารมอญ

เจ้ากรม ๑ ปลัดกรม ๓ นายกอง ๓ ปลัดกอง ๖ สมิงมื่อ นายหมวดมะคำ ๖๕ ไพร่ ๒๖ รวม ๑๐๒ คน

รวมคนพระบรมมหาราชวัง ๒๐๗๐ คน

พระบวรราชวัง

พลเรือน

ปลัดกรม ๑ มหาดเล็ก ๑ หมอ ๒ ขนหมื่น ๑๐ ไพร่ ๑๔ รวม ๒๘ คน

ทหาร

เข้ากรม ๑ ปลัดกรม ๓ ขุนหมื่น ๒๐ ไพร่สม ๒๘ รวมคน พระบวรราชวัง ๘๐ คน

หัวเมือง เจ้าเมือง ๑๐ ปลัด ๒ ยกรบัตร ๑ กรมการ ๑๕๖ ไพร่ ๒๒๓๔ รวม ๒๔๐๓ คน

รวมกองทัพหลวง

ในกรุง พระบรมมหาราชวัง ทหารไทย ๖๙๓ ทหารมอญ ๑๐๒ พลเรือน ๑๒๗๖ รวม ๒๐๗๑ คน

พระบวรราชวัง ทหาร ๕๒ พลเรือน ๒๘ รวม ๘๐ คน

หัวเมือง หัวเมือง ๒๔๐๒ รวมในกรุงแลหัวเมือง ๔๕๕๓ คน

รวมกองทัพหน้า

ในกรุง พระบรมมหาราชวัง ทหารไทย ๒๕๐ ทหารมอญ ๑๓๓ พลเรือน ๕๑๖ รวม ๘๗๙ คน

พระบวรราชวัง ทหาร ๔๕ พลเรือน ๒ รวม ๔๗ คน

หัวเมือง หัวเมือง ๑๐๐๙ รวมในกรุงแลหัวเมือง ๑๙๓๕ คน

ในกรม

หม่อมเจ้าชายกลาง ๑ ปลัดกรม ๑ ขางวาง ๓ นายเวร ๔ ปลัดเวร ๔ ไพร่ ๔๐๐ รวม ๔๑๓ คน

ยาญชีกองทัพ เจ้าพระยายมราชยกไปณวัน ๕ ๑๒/๑ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก แลกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ณวัน ๗ ๙/๑๑ ค่ำ ปีขาลฉศก

กรุง ฯ พระบรมมหาราชวัง

ทหารไทย

เจ้ากรม ๑ ปลัดกรม ๓ นายเวร ๓ ขุนหมื่น ๑๗๐ ช่างเหล็ก ๕ ไพร่หลวง ๑๙ ไพร่สม ๔๙ รวม ๒๕๐ คน

ทหารมอญ

เจ้ากรม ๒ ปลัดกรม ๒ นายกอง ๒ ปลัดกอง ๒ สมิงมีชื่อ มะคำไพร่ ๑๐๕ รวม ๑๑๓ คน

พลเรือน

เจ้ากรม ๓ ปลัดกรม ๑๕ นายเวร ๒ ขุนหมื่น ๒๔๐
หมอ ๕ โหร ๒ ไพร่ ๒๔๙ รวม ๕๑๖ คน

รวมคนพระบรมมหาราชวัง ๙๗๙ คน

พระบวรราชวัง

ปลัดกรม ๑ ขุนหมื่น ๓๕ นายเวร ๑ ไพร่สม ๑๐

รวมคนพระบวรราชวัง ๔๗ คน

หัวเมือง เจ้าเมือง ๔ กรมการ ๗๕ ไพร่ ๙๓๐ รวม ๑๐๐๙ คน

จำนวนเครื่องสาตราวุธเอาไปจากกรุงเทพ ฯ

ปืนใหญ่อย่างสัมมาทิฐิ	๔
ปืนหลัก	๒๐
ปืนในกรุงชาติสุตัน	๑๔๘
ปืนในกรุงหลังม้าหลวง	๑๒
ปืนในกรุงหลังม้าชเลยศักดิ	๙
ปืนในกรุงหลักรางเชียว	๓
ปืนคาบศิลา	๔๐๐
หัวเมือง ๗ เมือง	๒๒๙ รวม ๔๒๔ บอก

กระสุนใหญ่ ๓/๔ นิ้ว ๔๐๐

กระสุนใหญ่ ๑ นิ้ว ๒๐๐๐

กระสุนคายศิลาในกรุง ๑๗๑๐๐

กระสุนคายศิลาหัวเมือง ๒๒๙๐๐ รวม ๔๒๔๐๐ กระสุน

ศิลาปากนกในกรุง ฯ ๑๗๑๐

ศิลาปากนกหัวเมือง ๒๒๙๐ รวม ๔๐๐๐ ปาก

เขนง ๑๗๑ เขนง

กระชะ ๑๗๑ กระชะ

เต้าชนวน ๑๗๑ เต้า

ดินดำ หนัก ๒๐ หาบ

ศุภอักษรถึงเมืองหลวงพระบาง บอกว่าจะยกทัพกรุง ฯ

◎ ศุภอักษร สุนทรลักษณพิเศษ มหามงคลเมตยาภิชฌาไศรย ในท่านอรรคมหาเสนาธิบดินทรนรินทรามาตย์ อันเปนอุดมนารถมหาประธานาภิมุขมนตรีที่ปฏิบัติบำเรอ พระยาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎสุทธสมมุติเทพยพงษ์ วงษาดิศวรกระษัตริย์วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนารถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ณกรุงเทพมหานคร อมร
รัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานี
บุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน มิ่มธุระจิตรสนิทเสนหา
มายังเจ้าเมืองหลวงพระบาง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงษ์ เจ้าราชบุตร
ญาติพี่น้องบุตรหลานท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางราชธานี ด้วย
มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ
สั่งว่า เจ้าเมืองหลวงพระบาง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงษ์ ลงไปเฝ้า
ทูลลออง ฯ ณกรุงเทพ ฯ โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กับเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ปฤกษาเจ้า
เมืองหลวงพระบาง พระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พระยาลำพูน
พระยาน่าน ด้วยการจะยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุง พระยา
อุปราชเมืองเชียงใหม่ พระยาลำพูน พระยาน่าน รับจะนำกองทัพ
ยกไประดมตีเมืองเชียงตุง คิดเอามาเปนเมืองขึ้นเมืองประเทศ
ราชให้จงได้ แต่เจ้าเมืองหลวงพระบางนั้นรับจะจัดแจงสะสมเสบียง
อาหารเลี้ยงไพร่พลให้พอกองทัพรับพระราชทาน แล้วโปรดเกล้า ฯ
ให้มีตราขึ้นมาถึงเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน เมือง
แพร่ เมืองน่าน ให้เกณฑ์กองทัพสรรพไปด้วยเครื่องสาตราวุธ
ไว้ให้พร้อมสรรพ ถึงเดือน ๑๒ ปีชวดจัตวาศก จะโปรดเกล้า ฯ
ให้กองทัพ กรุง หัวเมือง ยกขึ้นมาคิดราชการทางเมืองเชียง
ตุง ความแจ้งอยู่แล้ว

อยู่มาณเดือน ๙ ขึ้ชวดจัตวาศก เมืองหลวงพระบาง เมืองน่าน ยอกลงไปให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า นายล้นค่างรวบรวมได้ช่อยกมาตีเมืองเชียงรุ้งแตก ราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ้งพาบุตรภรรยาหนีมาอยู่เมืองเชียงทอง ครอบครัวเมืองเชียงรุ้งเมืองขึ้นแยกย้ายไปอยู่ต่างบ้านต่างเมือง แลเมื่อเจ้าเมืองหลวงพระบางกราบถวายบังคมลาใต้ฝ่าลออง ฯ ขึ้นมาแล้ว ได้แต่งกองผลัดเปลี่ยนกันออกไปสืบฟังราชการทางเมืองสิงหโปรา ได้ความว่าอังกฤษตีได้เมืองขึ้นเมืองอังวะอีกหลายเมือง กองทัพพม่า กองทัพอังกฤษกำลังสู้รบกันอยู่ทุกวัน จึงทรงพระราชดำริห์ว่า เมืองหลวงพระบาง เมืองน่าน ได้อุปราชามหาไชยท้าวพระยานายครัวกับครอบครัวไว้เปนเชื้อสายกับบ้านกับเมือง แล้วเมืองเชียงตงเขตรแดนใกล้ชิดกับเมืองเชียงรุ้ง ถ้ากองทัพกรุง กองทัพหัวเมืองพร้อมมือกันยกไประดมตีเมืองเชียงตุงสำเร็จแล้ว จะได้คิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งด้วย จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเปนทัพหลวง ให้เจ้าพระยายมราชเปนทัพน่า คุมไพร่พลกองทัพกรุง กองทัพหัวเมือง นายไพร่หมื่นเศษยกขึ้นมาคิดราชการพร้อมด้วยพระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพูน พระยาแพร่ พระยาน่าน โปรดให้เจ้าพระยายมราชยกล่วงขึ้นมาก่อน กำหนดพระเจ้าน้องยาเธอ

กรมหลวงวงษาธิราชสนิทจะเสด็จขึ้นมาจากกรุงเทพ ฯ ณวัน ๗ ๑ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก

การซึ่งจะยกไปตีเมืองเชียงตุง แลคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งครั้งนี้ ได้ทรงพระมหากรุณาตำรัสสั่งพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท แลเจ้าพระยายมราชขึ้นมาถึงถ้วนทุกประการแล้ว ให้เจ้าเมืองหลวงพระบาง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงษ์ เจ้าราชบุตร ผลัดเปลี่ยนกันมาพึ่งรับสั่งที่พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ แลเจ้าพระยายมราชอย่าให้ขาด กับให้จัดช้างโคต่างแลเรือบรรทุกเข้าเกลือไปจ่ายไพร่พลกองทัพรับพระราชทานอย่าให้อดอยากขัดสน ถ้าแม้นกองทัพกรุง ฯ กองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน เมืองแพร่ เมืองน่าน สู้รบกองทัพพม่าพวกมหาขนานติดพันการได้ทีเสียที พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กับเจ้าพระยายมราชจะต้องการนายทัพนายกองไพร่พลเมืองหลวงพระบางให้ยกไปช่วยมากน้อยเท่าใด แลจะรับสั่งให้กระทำประการใด ก็ให้เจ้าเมืองหลวงพระบาง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงษ์ เจ้าราชบุตร แสนท้าวพระยาลาว พึ่งรับสั่งพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ แลพึ่งบัญชาเจ้าพระยายมราชทุกประการ สุดแต่อย่าให้เสียราชการไปแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้เป็นอันขาดทีเดียว ถ้ากองทัพที่เมืองเชียงตุงสำเร็จแล้ว เห็นการควรจะลงมาคิดราชการณเมืองหลวงพระบาง ก็จะคุมรี้พลกองทัพลงมาคิดราชการ

ณเมืองหลวงพระบาง จัดแจงครอบครัวเขตรแดนฝ่ายเหนือเสีย ให้สำเร็จในปีชวดจัตวาศกจงได้

ศุภอักษรมาณวัน ๒ ๗ ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๔ ปีชวดจัตวาศก

ร่างนี้หลวงศรีเสนาทำแล้วได้กรายเรียน แลทูลเกล้า ฯ ถวายเหมือนกันกับร่างเมืองเชียงใหม่น่าโน้น วัน ๗ ๑๒ ค่ำ เพลาบ่าย ๔ โมง ได้เอาศุภอักษรนี้ไปส่งเจ้าพระยายมราชที่บ้าน ท่านรับเอาขึ้นไปให้เจ้าเมืองหลวงพระบาง ฯ

สารตรา ถึงเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน บอกว่าจะยกทัพกรุง ฯ

๏ หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึง พระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพูน พระยาแพร่ พระยาน่าน ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาว

ด้วยมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า มิตราขึ้นมาแต่ก่อนให้พระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพน พระยาแพร่ พระยาน่าน เกณฑ์ไพร่พลแลสะสมเสบียงอาหาร ช้างโคต่างเครื่องสาตราวุธไว้กับบ้านกับเมืองให้พร้อมสรรพ ถึงเดือน ๑๒ ปีชวดจัตวาศก จะโปรดเกล้า ฯ ให้กองทัพกรุง ฯ กองทัพ

หัวเมือง ยกขึ้นมาบรรจบกองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน เมืองแพร่ เมืองน่าน พร้อมกันไปตีเมืองเชียงตุง คิดเอามาเปนเมืองขึ้นเมืองประเทศราชให้จงได้ เพราะครั้งนั้น ราชการได้ความมาเปนอันแน่ว่า พม่ากับอังกฤษเกิดวิวาทเปนศึกใหญ่กันเปนท่วงที มีการอันควรที่ฝ่ายเราจะทำกับเมืองเชียงตุง เสียให้สำเร็จดังประสงค์ซึ่งมีมาแต่ก่อน ความแจ้งอยู่ในท้องตรานั้นแล้ว ครั้นอยู่มาณเดือน ๙ ปีชวดจัตวาศก เมืองหลวงพระบาง เมืองน่าน บอกลงไปให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า นายอินต่างรวบรวมได้อ้อ ยกมาตีเมืองเชียงรุ้งแตก ราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ้งพาบุตรภรรยาหนีมาอยู่เมืองเชียงทอง ครอบครัวแยกย้ายไปอยู่ต่างบ้านต่างเมือง

อนึ่งที่กรุงเทพ ฯ ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้แต่งกองตระเวนผลัดเปลี่ยนกันออกไปสืบฟังราชการทางเมืองเมาะตำเลิม เมืองทวาย แลฟังข่าวเรือเข้าออกทางเมืองสิงหโปรา ก็ได้ความมาเปนแน่รวมกันว่า ครั้งนี้อังกฤษยกกองทัพไปตีเมืองขึ้นเมืองอังวะได้อีกหลายเมือง กองทัพพม่า กองทัพอังกฤษ ยังจะสู้รบติดพันกันอยู่ในแลังยังไม่ต่อไป จึงทรงพระราชดำริห์ว่า เมืองเชียงตุงพึ่งเมืองอังวะ ๆ ก็ทำศึกสงครามสู้รบกับอังกฤษ เห็นพม่าจะพะว้าพะวังถอยกำลังลง แลเมืองหลวงพระบาง เมืองน่าน ได้อุปราชามหาไชย ท้าวพระยานายครัวไว้เปนเชื้อสายกับบ้านเมือง

แล้วเมืองเชียงรุ้งก็ระส่ำระสาย การครั้นเปนท่วงทีหนักหนาดี กว่าครั้งแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาเชียงใหม่ให้ญาติพี่น้องบุตรหลานยกไปตีเมืองเชียงตุง ถ้าแม้นกองทัพกรุงยกขึ้นไปประจบกับกองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน เมืองแพร่ เมืองน่าน พร้อมใจลงในราชการแผ่นดินด้วยกันยกไประดมตีเมืองเชียงตุงก็เห็นจะสำเร็จโดยสดวก แล้วก็จะได้คิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งต่อไปด้วย จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเปนทัพหลวง ให้เจ้าพระยายมราชเปนทัพน่า คุมไพร่พลกองทัพกรุง ฯ กองทัพหัวเมืองนายไพร่หมื่นเศษ ยกขึ้นมาคิดราชการพร้อมด้วยพระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพูน พระยาแพร่ พระยาน่าน โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยายมราชยกล่วงขึ้นมาก่อน กำหนดพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทจะเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นมาจากกรุงเทพ ฯ ณวัน ๗ ๗ ๑ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก

แลการซึ่งจะยกไปตีเมืองเชียงตุง แลคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งนั้น ได้ทรงพระกรุณาดำรัสสั่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แลเจ้าพระยายมราชขึ้นมาถึงแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทจะเสด็จขึ้นมาตั้งประชุมทัพที่เมืองเชียงแสน ถ้าเจ้าพระยายมราชขึ้นมาถึงแล้ว ให้พระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพูน พระยา

แพร่ พระยาน่าน ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวเร่งคุมไพร่พล กองทัพช้างโคต่างเสบียงอาหาร รีบยกไปกับเจ้าพระยายมราช เข้ากองทัพหลวงที่เมืองเชียงแสนให้ทันกำหนด ไปฟังรับสั่งที่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แลเจ้าพระยายมราชเถิด ถ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ดำรัสสั่งประการใด เจ้าพระยายมราชจะบัญชาอย่างไร ก็ให้พระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพูน พระยาแพร่ พระยาน่าน ญาติพี่น้องบุตรหลานปฤกษาหารือให้เห็นพร้อมกัน แล้วทำตามรับสั่ง ทำตามบัญชา ช่วยกันตีเมืองเชียงตุง แลคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งให้สำเร็จจงได้ อย่าให้เสียไพร่พลเสียท่วงทีแก่พวกเมืองเชียงตุงเมืองเชียงรุ้ง ไปแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้เปนอันขาดทีเดียว

แลนายทัพนายกองไพร่พลกองทัพกรุง ฯ กองทัพหัวเมืองยกขึ้นมาครั้งนี้ได้เสบียงอาหารมาน้อย ให้พระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพูน กำชับกำชาแสนท้าว จ่ายเสบียงอาหารให้นายไพร่กองทัพกรุง ฯ กองทัพหัวเมือง รับพระราชทานอย่าให้อดอยากขัดสน แต่เมืองแพร่ เมืองน่านนั้นระยะทางไกลเมืองเชียงใหม่ ให้พระยาแพร่พระยาน่านบังคับให้แสนท้าวพระยาลาวจัดช้างโคต่างบรรทุกเสบียงอาหารขึ้นไปจ่ายกองทัพอย่าให้ขัดสนได้ ถ้าเมืองใดมิใจจงรักภักดี ทำการอาสาฉลองพระเดช พระคุณในการ

สงครามครั้งนี้แขงแรง แลจัดแจงจ่ายเสบียงอาหารให้กองทัพรับพระราชทานไม่อดอยากขัดสนจนสำเร็จราชการโดยสดวกได้ ก็จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนยศถานาศักดิ พระราชทานเครื่องบริโภค อุปโภค ให้สมกับผู้มือที่เข้มแขงในการณรงค์สงคราม เหมือนเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้า ฯ ให้กองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน เมืองแพร่ เมืองน่าน ยกไปกระทำศึกสงครามสู้รบกับพม่ามิไชยชำนะ เจ้าเมือง อุปราช ราชวงษ์ ราชบุตร มิความชอบ โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเปนพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้านคร พระเจ้าลำพน เจ้าฟ้าเมืองน่าน พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภค ชื่อเสียงปรากฏมาจนทุกวันนี้ ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้านคร พระเจ้าลำพูน เจ้าฟ้าเมืองน่าน ป่วยถึงแก่พิราไลยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งพระราชหฤไทยจะทรง พระกรุณาชุบเลี้ยง เจ้านาย บุตร หลานให้กอบ ไปด้วย อิศริยยศบริวารยศใหญ่ยิ่งขึ้นไป แต่เจ้านายบุตรหลานยังหาได้กระทำศึกสงครามเข้มแขงมิความชอบมากเหมือนแต่ก่อนไม่ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเจ้าเมืองเปนแต่พระยาต่อ ๆ กันมา แลครั้นได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แลเจ้าพระยายมราช คุมกองทัพกรุง ฯ กองทัพหัวเมือง ยกขึ้นมาคิดราชการ แล้วให้พระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยา

ลำพูน พระยาแพร่ พระยาน่าน พร้อมมือกันยกไประดมตีเมือง เชียงตุง แลคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งให้สำเร็จจะได้เปนบำเหน็จความชอบชื่อเสียงปรากฏอยู่ในแผ่นดินต่อไปชั่วบุตรแลหลาน ฯ

หนังสือมาณวัน ๒ ๑๓ ๗ ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๔ ปีชวดจัตวาศก

◎ ร่างตรานี้ หลวงศรีเสนาทำแล้วได้กราบเรียนเจ้าคุณฝ่ายเหนือ แล้วเอาไปถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงตกแทรกลงบ้าง แล้วเอาไปกราบเรียนเจ้าพระยานิกรบดินทรตกแทรกลงบ้าง ครั้นณวัน ๑๑ ๗ ๑๒ ค่ำ เพลาค่ำเสด็จออกณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย หลวงศรีเสนาอ่านทูลเกล้า ฯ ถวายแล้ว ทรงพระกรุณา ฯ ให้ตกแทรกลงบ้าง วงเสียบ้าง แล้วมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ให้มีไปตามร่างนี้เถิด

◎ วัน ๑๔ ๗ ๑๒ ค่ำ ได้เอาตรา ๕ ฉบับนี้ไปให้เจ้าพระยายมราชที่บ้านท่านรับไป ฯ

ตราตอบเมืองนครสวรรค์ เรื่องขอกระสุนดินดำ

◎ หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยานครสวรรค์ ด้วยบอกหนังสือให้ขุนศรีจำเริญศักดิถือลงไปว่า พระยานครสวรรค์ได้เกณฑ์กรมการแลไพร่เตรียมไว้กับบ้านเมืองพร้อมสรรพ แต่

ยืนคายศิลากระสุนดินดำสำหรับเมืองที่จะจ่ายไพร่พลกองทัพหามิได้ ขอรับพระราชทานยืนคายศิลา ศิลาปากนก กระสุนดินดำ ขึ้นไปจ่ายกองทัพนั้นได้แจ้งตามบอกแล้ว ครั้นจะนำหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาเล่า ก็เห็นว่ายืนใหญ่ยืนคายศิลา ศิลาปากนก กระสุนดินดำ แม่ทัพนายกองเบิกไปสำหรับทัพมากอยู่แล้ว จึงให้เอาหนังสือบอกไปกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทแม่ทัพโปรดเกล้า ฯ ว่า ซึ่งพระยานครสวรรค์กรมการจัดแจงเตรียมไพร่พลกองทัพไว้ กับบอกขอยืนคายศิลา ศิลาปากนก กระสุนดินดำลงไปนั้นชอบอยู่แล้ว แลยืนกระสุนดินดำนั้น ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานคุมขึ้นไปคอยจ่ายกองทัพกรุง ฯ กองทัพหัวเมืองอยู่ณเมืองบางโพธิ์ (คืออุตรดิฐ) แล้วให้พระยานครสวรรค์กรมการไปเบิกเอายืนคายศิลา ศิลาปากนก กระสุนดินดำต่อแม่ทัพณเมืองบางโพธิ์เถิด ถ้าพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทแม่ทัพหลวงเสด็จขึ้นมาถึงเมืองนครสวรรค์วันใด ให้พระยานครสวรรค์กรมการคุมไพร่ไปเข้ากองทัพให้ทันกำหนด

อนึ่งที่เมืองนครสวรรค์ ราชการสำหรับบ้านเมืองค้างกบอยู่มาก ทั้งคดีถ้อยความก็มีชุกชุม พระยานครสวรรค์ต้องคุมไพร่พลไปราชการทัพ ให้มอบการบ้านเมืองให้พระปลัดว่ากล่าวต่อไปแล้วให้พระยานครสวรรค์กำชับกำชาพระปลัดให้ชำระของส่วยของ

เกณฑ์ส่งลงไปให้ครบ อย่าให้ของส่วยของเกณฑ์ค้างทับถมต่อไปได้ หนังสือมาณวัน ๒ ๕ ๑๒ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก ฯ

ภาค ๓

ยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุง

ระยะทางกรมหลวงวงษา ฯ เสด็จยกทัพ

◎ ณวัน ๕ ๗ ๑ ค่ำ ปีชวดจัตวาศกจุลศักราช ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๙๕ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงพระดำเนินทางชลมารคออกจากกรุงเทพพระมหานคร มาประทับคอยรับเสด็จอยู่ณวัดเฉลิมพระเกียรติเมืองนนทบุรี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาส่งถึงวัดเฉลิมพระเกียรติ ครั้นเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ จึงยกออกจากวัดเฉลิมพระเกียรติไปประทับที่วัดตำหนักเมืองประทุมธานี แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๖ ๗ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากวัดตำหนักเมืองประทุมธานี ประทับที่พะเนียดกรุงเก่า แรมอยู่ ๒ คืน

ครั้นณวัน ๑ ๗ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากพะเนียดกรุงเก่ามาทางน่าวัดภูเขาทอง ไปประทับที่พลับพลาเมืองอ่างทอง แรมคืน ๑

๑๕๑.๓๐ทท หนังสือหายาก
๑132 น ๒๐.๓๓ บ.16340

ครั้นณวัน ๒ ๗ ๑๑ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกจากเมืองอ่างทองไปประทับที่พลับพลาเมืองพรหม แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๓ ๗ ๑๒ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองพรหม ไปประทับที่วัดดอกไม้แขวงเมืองอินท์ แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๔ ๗ ๑๓ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกจากวัดดอกไม้แขวงเมืองอินท์ ไปประทับที่วัดเขาพระธรรมามูลแขวงเมืองไชยนาท แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๕ ๗ ๑๔ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากวัดเขาพระธรรมามูลไปประทับที่พลับพลาท่าฉนวน แขวงเมืองมโนรมย์คืน ๑

ครั้นณวัน ๖ ๗ ๑๕ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากท่าฉนวน ไปประทับเมืองนครสวรรค์ แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๗ ๗ ๑ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองนครสวรรค์ไปประทับที่ริมศาลเจ้าปากน้ำเกยไชย แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๑ ๗ ๒ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากปากน้ำเกยไชยไปประทับที่หาดแตงโมแขวงเมืองภูมิ แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๒ ๗ ๓ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากหาดแตงโมแขวงเมืองภูมิ ไปประทับที่พลับพลาท่าฬ่อแขวงเมืองพิจิตร แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๓ ๗ ๔ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากท่าฬ่อ ไปประทับที่พลับพลาบ้านรายฎร์จอมชวัญ แขวงพิจิตร แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๔ ๆ ๑๕ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากบ้านรายฎร์ขอม ขวัญใต้เมืองพิจิตร ไปประทับพลับพลาเมืองพิศณุโลก แรมอยู่ ๓ คืน

ครั้นณวัน ๗ ๆ ๘ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองพิศณุโลก ไปประทับที่พลับพลาเมืองศรีภิรมย์ พรหมพิราม แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๑ ๆ ๙ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองศรีภิรมย์ พรหมพิราม ไปประทับที่พลับพลาเมืองพิไชย แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๒ ๆ ๑๐ ๑ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองพิไชย ไปประทับค่ายท่าอิฐแขวงเมืองอุตรดิฐ แรมอยู่เดือน ๑

ณวัน ๗ ๆ ๑๒ ๒ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมงกับ ๓ บาท มีสุริยอุปราคา

ณวัน ๑ ๆ ๑ ๒ ค่ำ เพลาย่ำค่ำเศษ ๓ บาท มีจันทรอุปราคา

ครั้นณวัน ๕ ๆ ๑๒ ๒ ค่ำ เพลาเช้าเสด็จดำเนินทางสถลมารคออกจากท่าอิฐ ไปประทับห้วยน้ำฤทธิ์แขวงเมืองลับแลคืน ๑

ครั้นณวัน ๖ ๆ ๑๓ ๒ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากปลายห้วยน้ำฤทธิ์ ไปประทับหว่างเขาปางอ้อแขวงเมืองลับแล แรมอยู่คืน ๑

ครั้นณวัน ๗ ๆ ๑๔ ๒ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากหว่างเขาปางอ้อ ข้ามเขาพริง กลางเขามีศาลเจ้า แดนเมืองลับแล แดนเมืองแพร่ต่อกัน ลงจากเขาพริงไปประทับบ้านด่านเมืองแพร่ แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๑ ๆ ๑๕ ๒ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากบ้านด่านเมืองแพร่ ไปประทับที่ค่ายริมแม่น้ำยมเมืองแพร่ แรมอยู่ ๓ วัน

ครั้นณวัน ๖ ๕ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกจากค่ายเมืองแพร่ ไป
ประทับบ้านอ้อยแขวงเมืองแพร่ แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๗ ๖ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากบ้านอ้อย ไป
ประทับห้วยแม่คำมี แขวงเมืองแพร่ แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๑๗ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกจากห้วยแม่คำมี ขึ้นเขา
ลงห้วยเลียบเหว ไปประทับทุ่งยาวแขวงเมืองน่าน แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๒ ๘ ๗ ๒ ค่ำ เพลาเช้ายกจากทุ่งยาว ไปประทับ
ร้อนเวียงสาประเดียวหนึ่ง (แล้วยกไปประทับแรมที่วังม่วงคืน ๑)

ครั้นณวัน ๓ ๙ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากวังม่วงแขวง
เมืองน่าน ไปประทับค่ายน่าเมืองน่าน แรมอยู่ ๑๒ วัน

ครั้นณวัน ๗ ๕ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากค่ายเมืองน่าน
ไปประทับบ้านน้ำโค้งแขวงเมืองน่าน แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๑ ๖ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากน้ำโค้งข้ามเขาลง
ห้วยแม่สี่พัน ไปประทับห้วยลับมีดแขวงเมืองน่าน แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๒ ๗ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกจากห้วยลับมีดข้ามเขาลงเดิน
ในขาร มีเขา ๒ ข้าง ไปประทับป่างม่วงแขวงเมืองสาดแรมคืน ๑

ณวัน ๓ ๘ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากป่างม่วงเดินตามลำขาร
มีเขา ๒ ข้าง ไปประทับบ้านท่าพ้า แขวงเมืองปง แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๔ ๙ ๗ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกจากบ้านท่าพ้า ไปประทับ
เมืองปง แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๕ ๑๐ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองปง ไปประทับบ้านท่าน้ำโค้งแขวงเมืองสะเลา แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๖ ๑๑ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากบ้านท่าน้ำโค้งไปประทับที่พลับพลาเมืองสะเลา แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๗ ๑๒ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองสะเลาไปประทับปางค้อริมแม่น้ำอิงแขวงเมืองเทิง แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๑ ๑๓ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากปางค้อ ไปประทับที่ห้วยแม่กะต่ำแขวงเมืองเชียงของ แรมอยู่คืน ๑

ครั้นณวัน ๒ ๑๔ ๓ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากห้วยแม่กะต่ำไปประทับเมืองเชียงของ แรมอยู่ ๔ วัน

ครั้นณวัน ๗ ๕ ๔ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองเชียงของไปประทับบ้านแอยแขวงเมืองเชียงของ แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๑ ๖ ๔ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากบ้านแอย ข้ามแม่น้ำกกไปประทับบ้านด่านเมืองเชียงแสนคืน ๑

ครั้นณวัน ๒ ๗ ๔ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากบ้านด่าน ไปประทับเมืองเชียงแสน

เมืองเชียงแสนเปนเมืองร้าง ต้องตั้งค่าย ๆ นั้นยาว ๗ เส้นกว้าง ๕ เส้น ๑๐ วา มียักกาหอรบสนามเพลาะ มีขวากกระจับขวากเขากวางรอบค่ายรอบยักกา มีเชิงเทินดิน ประทับแรมอยู่ ๒๓ วัน คอยทัพเจ้าพระยามราชมาจากเมืองเชียงใหม่

มาทางเมืองเชียงราย มาถึงเมืองเชียงแสนแต่ณวัน ๑ ๗ ๔ ค่ำ เจ้าพระยายมราชจึงเข้าเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท จึงโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ให้เจ้าพระยายมราชรีบยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง

ครั้นณวัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ เพลาเช้า เจ้าพระยายมราชจึงถวายบังคมลารีบยกขึ้นไปณเมืองเชียงตุง ครั้นณวัน ๗ ๔ ค่ำ ถึงเมืองพยาก เจ้าพระยายมราชตั้งค่ายที่เมืองพยากไว้รับเสด็จ ครอบครัวที่เมืองพยากนั้นก็พากันหนีไปในเขาในป่า หาได้ตัวไม่ ได้แต่อ้ายระวะผัว อิแปงเมีย ๒ คน ยอกส่งลงมายังค่ายหลวงเมืองเชียงแสน จึงมีรับสั่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระอนุรักษ์โยธาเอาตัวอ้ายระวะผัว อิแปงเมีย มาไต่ถามข้อราชการเมืองเชียงตุง หาได้ความประการใดไม่

ครั้นณวัน ๕ ๗ ๕ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก เพลาเช้า ทัพหลวงจึงยกออกจากค่ายเมืองเชียงแสนตามขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ไปประทับแรมน้ำสบรวกคืน ๑ ครั้นณวัน ๖ ๗ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากน้ำสบรวกข้ามโป่งน้ำร้อนเลยไปประทับแรมป่างหัดคืน ๑

ครั้นณวัน ๗ ๗ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากป่างหัด ไปประทับแรมห้วยสะเลาคืน ๑

ครั้นณวัน ๑๔ ๗ ๕ ค่ำ เพลาเช้า ยกจากห้วยสะเลาขึ้นเขามาประทับห้วยป่างใต้เมืองพยาก แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๒ ๕ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากห้วยปาง ไปประทับแรมที่ค่ายเจ้าพระยายมราชทำไว้รับเสด็จที่เมืองพยากคืน ๑

ครั้นณวัน ๓ ๖ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากค่ายเมืองพยาก ไปประทับย้านโป่งเชิงเขา แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๔ ๗ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกจากย้านโป่งเชิงเขาข้ามเขาแต่เช้าจนเย็นไปประทับห้วยน้ำแรดคืน ๑

ครั้นณวัน ๕ ๘ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกจากห้วยน้ำแรดข้ามเขาไอหินกอง เขาไอผาช้าง แต่เช้าจนค่ำ ไปประทับบนเขาปางหยวก แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๖ ๙ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากดอยเขาปางหยวก ไปประทับบนเขาย้านหนองยาง แรมคืน ๑

ครั้นณวัน ๗ ๑๐ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากย้านหนองยาง เดินบนเขาลงไปประทับเมืองชร แรมอยู่ ๒ คืน

ครั้นณวัน ๓ ๑๓ ๕ ค่ำ เพลาเช้ายกออกจากเมืองชรข้ามเขาไปประทับค่ายเมืองเชียงตุง ได้รบกันอยู่ ๓ วัน ไม่แพ้ไม่ชนะกัน ฯ

ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ เรื่องยกทัพแลสืบราชการ

๏ วัน ๗ ๖ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก พระอินทรเดชเจ้ากรมพระตำรวจยอกส่งต้นหนังสืออักษรลาวเมืองเชียงใหม่ ใส่กระดายฉบับ ๑ พระยาอุปราชเมืองลำพูนนำยอกเมืองเชียงใหม่ ๑ ขดหมายถึง

ท้าวสิทธิ์ ๑ สามฉบับส่งมาตามระยะทาง นายอินธำมรง
เมืองนนท์ถือมาให้หมื่นวิเศษล่ามแปลเปนคำไทยว่า ข้าพเจ้า
พระยาวิเชียรปราการพระยาเชียงใหม่ บุตรหลานแสนท้าวพระยา
ลาวเมืองเชียงใหม่ ขอปรนิบัติมายัง ฯ พณ ฯ ลกขนศาลา
มหาดไทยได้ทราบ

ด้วยข้าพเจ้าทั้งปวงไม่ไว้ใจแก่ราชการ ณวัน ๗ ๑๑ ๑๐ ค่ำ
ปีชวดจัตวาศก ได้แต่งให้น้อยกุนณะ น้อยเตชา อ้ายพัน ๓ คน
ให้ปลอมลูกค้าเงี้ยว ซึ่งเปนข่าวยางแดงเข้าไปสืบราชการทาง
เมืองเงี้ยว น้อยกุนณะ น้อยเตชา อ้ายพัน ยังไม่กลับมา

ครั้นณวันเดือน ๒ ขึ้น ๙ ค่ำ เจ้าพระยายมราชแม่ทัพคุม
กองทัพกรุง ฯ กองทัพหัวเมืองยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ ขณะ
นั้นก็เปนเทศกาลรายฎรเกี่ยวเข้า ครั้นจะยกขึ้นไปเร็ว ก็หามิเข้า
เสบียงเลี้ยงกองทัพไม่ ด้วยเข้าเก่าก็หมด เข้าใหม่ก็ยังไม่ได้
รับพระราชทาน เปนที่ขัดสน เจ้าพระยายมราชพักอยู่เมืองเชียง
ใหม่เดือนหนึ่งกับ ๗ วัน ณวัน ๖ ๗ ๓ ค่ำ พระยาอุปราชคุมไพร่
๗๓๒ คน พระยาราชบุตรคุมไพร่ ๕๗๐ คน เข้ากัน ๑๓๐๒ คนยกไป
ณวัน ๑๑ ๗ ๓ ค่ำ พระยาบุรีรัตนคุมไพร่ ๖๓๘ คนยกไป ณวัน
๑๒ ๗ ๓ ค่ำ นายหนานสุริยวงษ์คุมไพร่ ๙๒๖ คนยกไป ณวัน ๑๓ ๗ ๓ ค่ำ
นายหนานไชยเทพคุมไพร่ ๗๙๗ คนยกไป ณวัน ๑ ๓ ค่ำ นายน้อย
มหาพรหมคุมไพร่ ๗๖๙ คน ณวัน ๓ ๓ ค่ำ นายอินทนนท์คุมไพร่

๖๒๐ คนยกไป เจ้าพระยายมราชก็ยกไป วัน ๗ ๓ ค่ำ แล เจ้าพระยายมราชพักอยู่เมืองเชียงใหม่ ๓๗ วัน จ่ายเข้าสารเลี้ยงกองทัพสิ้นเข้า ๗๑๖๔ ถัง จ่ายเข้าให้เปนเสบียงแต่เมืองเชียงใหม่ถึงเมืองเชียงรายสิ้นเข้า ๒๕๘๒ ถัง ได้บรรทุกช้างโคต่างไปขึ้นฉางเมืองเชียงรายเข้าสาร ๒๐๐๐ ถัง คิดเข้าถันเปนเข้าสาร ๑๔๗๔๖ ถัง

ครั้นณวัน ๗ ๓ ค่ำ น้อยเตชา อ้ายพัน ซึ่งแต่งให้ไปสืบราชการกลับมาถึงให้การว่า น้อยกุนณะ น้อยเตชา อ้ายพัน ไปถึงเมืองชะมาตซึ่งเปนด่านเมืองเชียงใหม่ น้อยกุนณะป่วยไปไม่ได้ แต่น้อยเตชา อ้ายพัน ปลอมลูกค้าเงี้ยวย่าวยางแดงข้ามแม่น้ำคง (สลวิน) เข้าไปถึงเมืองกันตไปเมืองหมอกใหม่ไปถึงเมืองนาย ณวัน ๑๕ ๗ ๑๒ ค่ำ เห็นโปพม่าดูแลขัดค่ายเมืองนาย ย่าวร้องรายฎรตำดินดำสำหรับไว้คนละชั่ง แลหล่อกระสุนไว้คนละ ๕๐ เหมือนกันทุกเมือง จะยกไปรักษาเมืองเชียงตุง น้อยเตชา อ้ายพัน เลยไปถึงเมืองจิก ไปจากเมืองนายทาง ๒ วัน ก็เห็นเงี้ยวเมืองจิกตำดินดำหล่อลูกปืนว่าจะยกไปรักษาเมืองเชียงตุง ว่าเหมือนกัน น้อยเตชา อ้ายพันอยู่เมืองจิก ๓ วัน มหาขนานเมืองเชียงตงมีหนังสือไปถึงโปพม่าเมืองนายว่า ซึ่งจะยกกองทัพไปรักษาเมืองเชียงตุงนั้นขอให้งดก่อน ขัดด้วยเสบียงอาหารที่จะเลี้ยงกัน ถ้ากองทัพเมืองเชียงใหม่ยกขึ้นมาล้อมเมืองเชียง

ตุงจริง แต่เดือนหนึ่งจะต้านทานไปก่อน ถ้าหนักแน่นมาประการ
ใดจะมีหนังสือมาขอกองทัพไปช่วยต่อทีหลัง น้อยเตชา อ้ายพัน
กลับมาถึงเมืองหมอกใหม่ เมืองกันตู ขณะนั้นน้อยกุนณะซึ่ง
ป่วยอยู่ณเมืองกันต หายป่วยแล้วก็ตามเข้าไปแคล้วกันกับน้อย
เตชาอ้ายพันที่เมืองกันตู หาพบกันไม่ ครั้นอยู่มาพระราทกามวง
(ผิว) ซึ่งเปนนายด่านเมืองป่ายแต่งชารางนุม อวนบาน อ้าย
เหนไปสืบราชการเมืองนายณวัน ๗๒ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก เห็นเจ้า
เมืองลายค่าคุมคน ๕๐๐ คนยกไป จะไปรักษาเมืองเชียงตุง ไป
ได้ ๒ คืน โปพม่าเมืองนายใช้คนมาถอนคืนไป ว่ามหานครเมือง
เชียงตุงมีหนังสือมาขอให้งดการ ถ้ากองทัพเมืองเชียงใหม่ยก
ขึ้นมาจริง จะมีหนังสือมาขอกองทัพยกขึ้นมาช่วยต่อทีหลัง ชา
รางนุม อวนบาน อ้ายเหน ถามเจียวด้วยราชการทางเมือง
อังวะเปนอย่างไรบ้าง เจียวบอกว่าอังกฤษตีพม่าขึ้นไปถึงเมืองเป
ถ้าอังกฤษยกเกินเมืองเปขึ้นไป พม่าจะรบอังกฤษถอยลงมาเมือง
เปดังเก่า แลในเมืองอังวะนั้นต้องทวนจองแมงเจ้าอังวะกับแมงทุง
(เมงตุง) ผู้น้องวิวาทกัน แมงทุงหนีจากเมืองอังวะไปอยู่หัวเขียว
กองตุง เกลี้ยกล่อมผู้คนซึ่งอยู่เหนือเมืองอังวะเข้ากับแมงทุงสิ้น
แมงทุงใช้คนไปหาเจ้าอังวะขอเอาตัวเสนายดีทั้ง ๔ นาย เจ้าอังวะ
ก็ไม่ให้ แมงทุงว่าจะรบ เจ้าอังวะว่าแมงทุงจะเอาตัวเสนายดีทั้ง ๔
ก็มาเอาเถิดไม่ขัด แมงทุงก็ไม่อาจจะเข้าไป เกรงกันอยู่ เจ้าอังวะ

มีหนังสือขึ้นมาหาตัวเจ้าเมืองเงยวทั้งปวงลงไปเมืองอังวะ เจ้าเมืองเงยวทั้งปวงจะลงไปหาเจ้าอังวะก็กลัวแมงทุงจะลงไปหาแมงทุงก็กลัวเจ้าอังวะ เฉยอยู่ เมืองใคร ๆ ก็ว่าดังนี้

ครั้นณวัน ๑๔ ๗ ๕ ค่ำ น้อยกุนณะซึ่งไปตามหาน้อยเตชาอ้ายพันนั้นกลับเข้ามาถึงให้การกับข้าพเจ้าทั้งปวงว่าน้อยกุนณะไปไม่เข้าเมืองนาย ไปผ่ายตวันตกเมืองนาย ไปถึงเมืองจิตรณวัน ๙ ๓ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก เงยวข่าวเจ้าเมืองจิตรชื่ออ้ายปอกยอกน้อยกุนณะว่า แมงทุงมีหนังสือแต่งพม่า ๔ คนเอาด้ายดำผูกตอทุกคน ถือหนังสือขึ้นมาถึงโปพม่าเมืองนายฉบับหนึ่ง ในหนังสือว่าให้เจ้าเมืองนาย เมืองไลยตา เมืองหมอกใหม่ เกณฑ์กองทัพยกไปพักอยู่ที่เชิงเขาณทิศนั้นก่อน เจ้าเมืองนาย เจ้าเมืองไลยตา เจ้าเมืองหมอกใหม่ เกณฑ์กองทัพไว้กับบ้านเมืองหาลงไปไม่ จะลงไปทางไหนก็กลัว น้อยกุนณะถามเงยวว่าเดิมเปนอย่างไร อ้ายปอกเงยวบอกว่า เดิมวุนกิมางพวาคนหนึ่งมวงจอกลุนคนหนึ่ง อตวงวูนคนหนึ่ง ขุนนางฝ่ายนางมะตอภรรยาเจ้าอังวะคนหนึ่งคบคิดกัน ใช้ไปให้เรียกแมงทุงว่าเจ้าอังวะหาตัวเข้าไปเผ้า แมงทุงบอกคนใช้ว่า วันนี้ไม่สบาย พรุ่งนี้เช้าจึงจะเข้าไปเผ้า ครั้นร่งขึ้นแมงทงเข้าไปเผ้า เจ้าอังวะถามว่ามาธุระอะไร แมงทุงบอกว่าพระองค์ให้หาตัวมาเผ้า เจ้าอังวะว่าไม่ได้ใช้ใครไปเรียก แมงทุงเห็นปลาดจึงกลับมาบ้าน แล้ว

ปฤกษาน้องคนหนึ่งไม่รู้จักชื่อ พากันหนีออกจากเมืองอังวะ ไปตั้งค่ายอยู่หัวเขียวกองตุงเหนือเมืองอังวะ แล้วเกลี้ยกล่อมผู้คนบ้านเมือง ฝ่ายเหนือเมืองอังวะทั้งปวง ถึงเมือง แสนหวีมาเปน กำลังยกเข้าล้อมเมืองอังวะ แล้วใช้คนเข้าไปขอเอาตัวเสนาทั้ง ๔ ต่อเจ้าอังวะ ๆ ว่าแมงทุงจะเอาเสนาทั้ง ๔ ก็เข้ามาเอาเถิด เสนาทั้ง ๔ ก็ปิดประตูไว้ แมงทุงก็เข้าไปไม่ได้ ที่หลังจะเปนประการใดไม่แจ้ง น้อยกุนณะเอาคำเขียวมาให้การแก่ข้าพเจ้าทั้งปวงดังนี้ ข้าพเจ้าทั้งปวงได้มีหนังสือบอกข้อราชการขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทฉบับหนึ่งแล้ว

ครั้นณวัน ๒ ๔ ค่ำ เจ้าพระยามหาราชมีหนังสือมาถึงข้าพเจ้าทั้งปวงฉบับหนึ่งว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จคุมกองทัพหลวงขึ้นมา กำหนดจะให้ถึงเมืองเชียงแสน จึงมีรับสั่งโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าจัดแจงเข้าสารไปเพิ่มเติมขึ้นฉางเมืองเชียงแสนอีกหมื่นถัง เกลือสามสิบถัง ครั้นณวัน ๗ ๔ ค่ำ พระยาราชบุตรแต่งให้ฉเรกันทาลงมาแต่เมืองเชียงแสน ให้มาเร่งเสบียง ฉเรกันทาให้การว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เสด็จคุมกองทัพหลวงยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงแสน ณวัน ๗ ๐ ๔ ค่ำ กองทัพเจ้าพระยามหาราช กองทัพเมืองเชียงใหม่ กองทัพเมืองนคร กองทัพเมืองลำพูน ขึ้นไปบรรจบกันที่เมืองเชียงแสนสิ้นแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท

โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาบุริรัตน นายน้อยมหาพรหม นายหนานสุริยวงษ์ นายไชยเทพ นายอินทนนท์ เมืองเชียงใหม่ พระยาอุปราช พระยาราชบุตร เมืองนคร นายดาวเรือง เมืองลำพน พระยาอุปราช พระยาราชบุตร เมืองเชียงราย ยกจากเมืองเชียงแสนไปเมืองเชียงตุง ณวัน ๗ ๕ ค่ำ เจ้าพระยายมราชจะให้ยกณวัน ๗ ๔ ค่ำ แต่พระยาอุปราช พระยาราชบุตร เมืองเชียงใหม่ พระยาลำพูน พระยาไชยสงคราม เมืองนคร ให้พักอยู่ปฤกษาราชการที่เมืองเชียงแสนก่อน ภายหลังจะโปรดเกล้า ฯ ให้อยู่ให้ไปประการใดก็ยังไม่แจ้ง ฉเรกันทาให้การกับข้าพเจ้าทั้งปวงดังนี้

ครั้นณวัน ๗ ๔ ค่ำ พระอินทรเดชข้าหลวงเชิญท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ ฉบับ ๑ กับคุมเอาเสื้อเข้มขายเกลี้ยพิมเสนตัว ๑ แพรจินเจาขาวหลา ๑ ผ้าส่านกิษมิตผืน ๑ ผ้าปูมผืน ๑ ผลพลับแห้งถัง ๑ ผลจอถัง ๑ ใยชา ๒๐ ห่อ ผลลำไย ๒๐ ห่อ พระราชทานขึ้นไปให้ข้าพเจ้าทั้งปวง ๆ พร้อมกันกรายถวายบังคมลงมาต่อใต้ฝ่าลออง ๆ เชิญเอาท้องตราพระราชสีห์แลสิ่งของพระราชทานไว้แล้ว ได้ทรายเกล้า ฯ กระแสพระราชดำริห์ในท้องตราซึ่งโปรดเกล้า ฯ ขึ้นไปทุกประการ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงพร้อมกันกรายถวายบังคมลงมาต่อใต้ฝ่าลออง ๆ ยินดีด้วยพระเดชพระคุณเปนที่สุด ข้าพระพุทธเจ้ากับท่านพระอินทร

เดชข้าหลวงก็ได้พร้อมกัน แต่งหัวหมื่นพระตำรวจ ข้าหลวง
กับท้าวขัติยเมืองเชียงใหม่ นายไพร่ไทยลาว ๑๕ คนขึ้นไปสืบราช
การถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ได้ไปจาก
เมืองเชียงใหม่แต่ณวัน ๗ ๔ ๑๐ ค่ำแล้ว ฝ่ายทางเมืองเม้าตำเลิม
(เมาะลำเลิ่ง) นั้น ก็ได้แต่งท้าวเขื่อนแก้วนายไพร่ ๑๐ คนไป
สืบราชการ แต่การยังหากลับมาไม่ ครั้นพระอินทรเดชข้า
หลวงขึ้นไปถึงได้พร้อมกัน แต่งให้นายหนานไชยวงษ์นายไพร่
๑๐ คน ขึ้นไปสืบราชการทางเมืองเม้าตำเลิม แต่ณวัน ๗ ๔ ๑๒ ค่ำ
อีกพวกหนึ่ง ถ้าท้าวเขื่อนแก้ว นายหนานไชยวงษ์ กลับเข้า
มาถึงได้รู้ข้อราชการประการใด ข้าพเจ้าทั้งปวงจะบอกปรนิบัติมา
ครั้งหลัง

แลข้อราชการซึ่งสืบได้ทางเมืองเงี้ยวยังไม่ได้บอกลงมา
ด้วยว่ารอฟังข้อราชการที่ไปสืบทางเมืองเม้าตำเลิมอยู่ ครั้นพระ
อินทรเดชข้าหลวงขึ้นไปก็ได้พร้อมกัน มีหนังสือบอกข้อราชการ
ซึ่งสืบได้ทั้งนี้ส่งตามระยะทางลงมา ถ้าหนังสือบอกข้าพเจ้าทั้งปวง
ลงมาถึงลูกขุนณศาลาแล้ว ขอได้นำขึ้นกราบเรียน ฯ พณ ฯ สมุห
นายกให้ทราบ ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด ฯ

หนังสือมาณวัน ๑ ๗ ๔ ๑๒ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก มาเดือน ๑ กับ
๒ วัน

ต้นหนังสือพระยาอุปราช เมืองลำพูนกับ จดหมาย ถึงท้าว สิทธิ์
เปนหนังสือเดินทาง ความต้องกัน พระราชเสนาไม่ให้แปล
เข้าจ่ายเปนเสบียงที่เมืองเชียงใหม่ ๗๑๖๔ เข้าจ่ายเปนเสบียงเดิน
ทางไปเมืองเชียงราย ๒๕๘๒ บรรทุกโคต่างไปขึ้นฉาง ๔๐๐๐
รวม ๑๔๗๔๖ ถัง

พระยาอุปราชคุมไพร่ ๗๓๒ ยกไปวัน ๖/๗ ๓ ค่ำ ๑๓๐๒
พระยาราชบุตรคุมไพร่ ๕๗๐ ยกไปวัน ๑๑/๗ ๓ ค่ำ ๑๓๐๒
พระยาบุริรัตน ยกไปวัน ๑๑/๗ ๓ ค่ำ ๖๓๘
นายหนานสุริยวงษ์ยกไป ๑๒/๗ ๓ ค่ำ ๙๒๖
นายหนายไชยเทพยกไป ๑๓/๗ ๓ ค่ำ ๗๘๗
นายน้อยมหาพรหมยกไป ๑/๗ ๓ ค่ำ ๗๖๙
นายน้อยอินทนนท์ยกไป ๓/๗ ๓ ค่ำ ๖๒๐

รวมทั้งสิ้น ๕๐๔๒

น้อยเตชา อ้ายพัน ไปสืบถึงเมืองฉนากด่านเมืองเชียงใหม่
เข้าไปถึงเมืองกันตูไปเมืองหมอกใหม่ไปถึงเมืองนายวัน ๑๕/๗ ๑๒ ค่ำ
แล้วเลยไปถึงเมืองจิตรทางเมืองนาย ๒ วัน เห็นเงี้ยวตำดินกลชั่ง
หล่อกระสนกล ๕๐ กระสน

ใบบอกเจ้าพระยายมราช เรื่องยกทัพหัวเมืองฯ

◎ วัน ๒ ๆ ๖ ค่ำ ปีขาลยังเปนเบญจศก เจ้าพระยายมราชยอก ส่งลงมาตามระยะทางมีความในยอกว่า กรมหลวงวงษา ฯ ยกไปถึงเมืองเชียงรายวัน ๗ ๓ ค่ำ

กองทัพเมืองพยาก เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองหล่ม ศักดิ์ขึ้นไปถึงพร้อมกัน แต่กองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูนยังไม่ขึ้นไปถึง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษา ฯ ให้รอคอยเร่งกองทัพอยู่ณเมืองเชียงราย ถ้ากองทัพมาถึงแล้ว ให้เจ้าพระยายมราชคุมทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูนยกไปทางด่านผาช้าง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษา ฯ รับสั่งให้พระยาสุริยวงษาคุมไพร่ยกไปจากเมืองเชียงราย วัน ๗ ๓ ค่ำ ให้พระยาน่านคุมไพร่ยกไปวัน ๑๐ ๓ ค่ำ ทัพหลวงยกไปวัน ๑๓ ๓ ค่ำ ณวัน ๓ ๗ ๔ ค่ำ มีหนังสือรับสั่งมาว่า เสด็จยกไปถึงหัวโป่งวัน ๓ ๗ ๔ ค่ำพักอยู่วันหนึ่ง แต่งให้พระยารัตนจักรคุมไพร่ ๑๐๐ ไปสืบทางเมืองไร ให้เจ้าสาเมืองหลวงนายไพร่ ๑๐๐ คนไปสืบทางเมืองพยาก ไปถึงป่างหัดทางไกล ๒๐๐ เส้น พบพวกเมืองเชียงตุงมาตั้งทัพประมาณ ๔๐ ทัพ ๕๐ ทัพ หนีไปใหม่ ๆ

ทั้งหายไว้ ๓๐ หาย ๕๐ หาย สิ่งของหลายสิ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทจะยกไปจากศีศะโปง วัน $\frac{5}{7}$ ๔ ค่ำ ๗

	จำนวนทัพ	จำนวนเข้า	จำนวนปืน
เมืองเชียงใหม่	นายไพร่	๓๒๐ คน	
	เข้าสาร	๔๕๗ ถัง	
	ปืนสเวกรัก		๒ บอก
ไปถึงเมืองเชียงราย	นายไพร่	๕๑๕ คน	
เมืองนคร	เข้าสาร	๑๗๔๐ ถัง	
เมืองพเยา	ปืนบาเหรี่ยมบอก		๑
	กระสุนแตก ๖ นิ้ว		๑๔
	กระสุนโตด		๒๑
	กระสุนเตริยม		๒๑
	กระสุนปราย		๑๓๕
	กระสุนคาบศิลา		๒๕ คชะ
	กระสุนดินดำ		๑๘ หีบ
เมืองลำพูน	นายไพร่	๓๑๐ คน	
	รวมทั้งสิ้น	๑๔๔๕ คน	เข้าสาร ๒๑๗๑ ถัง

แต่ปืนกระสุนดินดำข้ามรเมืองลำพูนรับขึ้นไปส่งครบแล้ว คนเสบียงไปถึง ได้ใช้กันมาเร่งรัดอยู่เนือง ๆ ได้จัดให้พระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่คุมไพร่ ๓๒๐ คน

พระยารัตนอาณาเขตรคุมไพร่ ๓๐๐ คน

พระยาอุปราชคุมไพร่ ๓๐๐ คน

พระยาลำพูนคุมไพร่ ๓๑๐ คน

พระยาประเทศอุตรทิศ ๕๑๕ คน

รวม ๑๔๔๕ คน

กับเจ้าพระยายมราชยกไปจากเชียงราย วัน ๑๒ ๗ ๔ ค่ำ ยอกมาวัน ๑๑ ๗ ๔ ค่ำ

พระยาสุเรนทร์ยอกมาว่า ยกจากเมืองเถิน วัน ๖ ๓ ค่ำ ไปถึงเชียงใหม่วัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ พระเจ้าเชียงใหม่จัด

พระยาราชบุตรคุมไพร่ ๖๕๕ คน ยกไปวัน ๒ ๗ ๔ ค่ำ

พระยาศิริรัตนคุมไพร่ ๕๙๓ คน ยกไปวัน ๑๑ ๗ ๔ ค่ำ

นายน้อยมหาวันบุตรเขย

พระเจ้าเชียงใหม่คุมไพร่ ๙๖๗ คน ยกไปวัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ

นายอินทนนท์คุมไพร่ ๙๘๗ คน ยกไปวัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ

นายกำเชาว์บุตรเจ้าเมืองยองคุมไพร่ ๕๔๐ คน ยกไปวัน ๗ ๗ ๔ ค่ำ

นายหนานทาบุตรเขยพระเจ้าเชียงใหม่

ช้างเผือกคุมไพร่ ๑๑๖๕ คน ยกไปวัน ๗ ๗ ๔ ค่ำ

พระยาอุปราช
พระยาราชวงษ์ } เมืองเชียงรายคุมไพร่ ๕๒๐ คน

เข้าพระยายมราชยกไป ถ้าไปทางเมืองพยากเข้าด่าน ผาช้างทาง ๑๐ คืน ถ้าไปทางเมืองไฮทาง ๙ คืน กรมหลวงวงษา ฯ ยกไปจากเชียงรายวัน ๗/๑๓ ค่ำ มาตามระยะ ถึงวัน ๗/๓ ค่ำ เจ้าพระยายมราชยกไปวัน ๗/๑๒ ๕ ค่ำ ผิดกัน ๑๔ วัน คิดตามระยะถึงวัน ๗/๗ ค่ำ

◎ ณวัน ๗/๓ ๕ ค่ำ ปีขาลยังเปนเอกศก หมื่นสิทธิกรมท่ากลาง หมื่นสนิทกรมพระกลาโหม หมื่นทิพวิจารณ์คลังมหาสมบัติ ถือหนังสือเจ้าพระยายมราช ๑ จดหมายมายังเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ ๑ จดหมายให้พูดจากับพระยาอุปราช ๑ พระยาลำพูน ๑ พระยานคร ๑ จดหมายเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ตอบคำพูดจา ๑ หนังสือพระยาสีหราชฤทธิไกร ๑ หนังสือยอกเมืองเชียงใหม่ ว่าเมืองนครขัดสนเข้า ๑ หนังสือยอกเมืองแพร่ ว่าพระยาหอน่าหนี ๑ ฯ

◎ หนังสือเจ้าพระยายมราชมีความว่า กรมหลวงวงษา ฯ ขึ้นไปถึงเมืองเชียงรายวัน ๗/๓ ค่ำ กับว่าพวกนายทัพนายกองขนปืนกระสุนดินดำขึ้นไปจากเมืองอุตรดิฐ หลวงชาญเมืองพิไชยไพร่ ๔๕๘ พระฝางไพร่ ๓๐ พระตรอนไพร่ ๕๐ หลวงยกรบัตรน้ำปาดไพร่ ๑๓๐ นายไพร่ ๖๖๘ คน ปืนบาเหรี่ยม ๒ บอก ดินดำ ๑๐ หีบ กระสุนแตก ๖ นิ้ว ๒๕ กระสุนแตก ๓ นิ้ว ๔๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๒๐๐๐ พระลับแลนายไพร่ ๑๐๐ คน กระสุนแตก ๙ นิ้วกึ่ง ๑๐ กระสุน

แตก ๖ นิ้ว ๑๐ กระสุนแตก ๓ นิ้ว ๑๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๕๐๐ กระสุนคายศิลาหมื่นหนึ่ง ดินดำ ๒ หีบ

พระยงรณฤทธิ หลวงมหาดไทยเมืองพิศณุโลก นายไพร่ ๕๕๒ คน

พระนครไทยไพร่ ๑๕๘ คน หลวงนครชุมไพร่ ๓๕ คน ผู้ช่วยเมืองสาตการ ๑๐ คน ขุนมหาดไทยไพร่ ๑๐ คน

นายไพร่ ๕๕๒ คน ปืนยาเหรียม ๒ บอก กระสุน ๙ นิ้ว ๕๐ กระสุนแตก ๖ นิ้ว ๒๐ กระสุนแตก ๓ นิ้ว ๕๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๒๐๐๐ ดินดำ ๓๐ หีบ

รวม ๑๗๙๑ คน ปืนยาเหรียม ๔ บอก กระสุนแตก ๙ นิ้วกึ่ง ๓๐ กระสุนแตก ๙ นิ้ว ๑๗๐ กระสุนแตก ๖ นิ้ว ๙๐ กระสุนแตก ๓ นิ้ว ๑๖๐ กระสุน ๓ นิ้ว ๓๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๕๐๐๐ กระสุนปลายใส่ลอง ๓ หีบ กระสุนคายศิลาหมื่นหนึ่ง ดินดำ ๓๗ หีบ

พระพิจิตรนายไพร่ ๕๐ คน คุมกระสุนแตก ๖ นิ้ว ๑๕ กระสุน ๓ นิ้ว ๓๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๑๐๐

พระปลัดเมืองนครสวรรค์นายไพร่ ๑๘๖ คน คุมกระสุนแตก ๙ นิ้ว ๖๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๒๐๐ ดินดำ ๑๐ หีบ

พระยาประสิทธิสงคราม หลวงสุนทรผู้ช่วย คุมไพร่ ๓๙ คน พระบัวชุมคุมไพร่ ๒๙ คน พระไชยบาดาลคุมไพร่ ๒๙ คน

รวม ๙๖ คน รับกระสุนแตก ๙ นิ้ว ๑๐ กระสุนแตก ๖ นิ้ว ๓๐ กระสุนแตก ๓ นิ้ว ๓๐

พระปลัด หลวงยกรบัตรเมืองเพ็ชรบูรคุมไพร่ ๑๔๖ คน รับกระสนปรายใส่ลอง ๓ หีบ ดินดำ ๕ หีบ ยกตามเสด็จกรมหลวงขึ้นไปถึงเมืองเชียงรายพร้อมกัน ณวัน ๗ ๓ ค่ำปีฉลูเบญจศก

พระสุริยวงษาคุมไพร่ นอกส่วย ๗๙๐ ส่วยกรุง ๑๑๕๓

เพี้ยชามงคลคุมไพร่ นอกส่วย ๓๐ ส่วยทอง ๙๐

แสนบุตรคุมไพร่นอกส่วยกองขุนอภัย ๕๐

หมื่นวาดคุมไพร่นอกส่วย ๑๖

ราชวงษ์เมืองด่านซ้ายคุมไพร่นอกส่วย ๒๐๐ คน ส่วยกรุง ๕๗๙ คน

ท้าวขัติยเมืองแก่นท้าวคุมไพร่ นอกส่วย ๖๙ คน ในส่วย ๒๖๔ คน

อุปฮาดเมืองเลยคุมไพร่นอกส่วย ๕๕ คน ส่วยกรุง ๓๓ คน

รวมนอกส่วย ๑๒๐๙ คน ในส่วย ๒๑๐๙ คน เข้ากองทัพพระสุริยวงษา ปืนสัมมาทิฐิ ๒ บอก กระสุน ๖ นิ้ว ๓๐ กระสุน ๆ นิ้วกลิ้ง ๔๐๐๐ กระสุน ดินดำ ๑๐ หีบ ลูกพลุ ๔ หีบ ยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงราย ณวัน ๕ ๗ ๓ ค่ำ

หลวงยกรบัตร พลวงพล เมืองสวรรคโลก คุมไพร่ ๕๘๒ คน รับปืนบาเหรี่ยมยอก ๑ ดินดำ ๗ หีบ กระสุนแตก ๙ นิ้ว ๒๐ กระสุนแตก ๓ นิ้ว ๓๐ กระสุน ๓ นิ้ว ๓๐๐

พระศักดาเรืองฤทธิเมืองตาก หลวงปลัดเมืองเชียงเงิน เมืองเชียงทอง คุมไพร่ ๕๐๐ คน รับปืนบาเหรี่ยมยอก ๑ ดินดำ ๗ หีบ กระสุนแตก ๙ นิ้ว ๒๐ กระสุนแตก ๓ นิ้ว ๓๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๓๐๐ กระสุนปรายมิลองหีบ ๑ ปืนบาเหรี่ยมยอก ๑ ดินดำ ๔ หีบ

พระบุรีรัตนเมืองเถินคุมไพร่ ๑๕๐ คน รับกระสุนแตก ๙ นิ้ว ๒๕ กระสุนแตก ๓ นิ้ว ๓๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๔๐๐ กระสุนปรายใส่ลองหีบ ๑

เมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพน ปืนเสวตรฉัตร ๒ บอก ปืนบาเหรี่ยม ๕ บอก กระสุนแตก ๖ นิ้ว ๒๕๘ กระสุนโกติจามร ๔ นิ้ว ๑๗๐๐ กระสุนโกติจามร ๓ นิ้ว ๑๗๐๐ กระสุนคายศิลา ๒๔๗๐๐ กระสุนนิ้วกึ่ง ๑๘๔ กระสุนเตริยม ๓ นิ้ว ๕๘๙ กระสุนรายเตริยม ๔๖๕๐ ดินดำ ๑๖๘ หีบ ยังหาขนขึ้นไปถึงเมืองเชียงรายไม่

แต่กองทัพเมืองหลวงพระยาง เมืองแพร่ เมืองน่าน ตัวนายขึ้นไปถึงบ้าง แต่ไพร่ยังหาพร้อมกันไม่ กับได้รับเงินเบี้ยหวัดแจกให้พระยาพระหลวงขุนหมื่น เปนคนพระยรมมหาราชวัง ๗๒๑ คน เงิน ๒๒๑ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ๒ บาท คนพระยวรราชวัง ๓๖ คน เงิน ๑๓ ชั่ง ๖ ตำลึง รวมเปนคน ๗๕๗ คน เปนเงิน ๒๓๒ ชั่ง

๑๘ ตำลึง ๒ บาท เงินเหลืออยู่ ๑๑๗ ชั่ง ๑ ตำลึง ๒ บาทจะส่งลงมาครั้งหลัง บอกมาณวัน ๒๗ ๓ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก

◎ ในจดหมายมาถึงเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์กล่าวโทษพระยาหอน่าเมืองแพร่ ว่าขัดขืนไม่ไปราชการทัพให้เสียน ๕๐ ที พระยาเทพขอโทษปล่อยตัวไป พระยาหัวน่าหนีขึ้นไปเมืองนครลำปาง แล้วเสด็จกรมหลวงวงษา ฯ ยกขึ้นไปประชุมทัพอยู่ณเมืองเชียงราย พระยาน่านบุตรพระยาบริรัตน เมืองแพร่คุมไพร่ ๒๐๐ ยกขึ้นไปเมืองเชียงราย ณวัน ๑๕ ๗ ๓ ค่ำ ฯ

◎ ณวัน ๑๗ ๓ ค่ำ พระยาน่านคุมคน ๕๐๐๐ ขึ้นไปถึงเมืองเชียงราย เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางคุมไพร่ ๓๐๐๐ คน กับว่าได้ขนเข้าสารมาถึงกลางทางใกล้เมืองเชียงม่วงคืน ๑ เปนเข้า ๑๒๐๐๐ ถัง ขนมาไว้เมืองเชียงม่วง ๘๐๐๐ ถัง เข้ากันสองหมื่นถัง ได้แต่งให้นายนุดมหาดเล็กบุตรพระยาภิรมย์ราชา พระมนตรีบวรพระรามณรงค์คุมไพร่ ๓๘๐ คนไปรับเข้าที่เมืองเชียงของ ได้เข้าไปถึงเมืองเชียงรายวัน ๑๕ ๗ ๓ ค่ำ ได้เข้า ๑๐๐๐ ถัง

เสด็จกรมหลวงวงษา ฯ ยกไปทางเมืองยอง จะให้เจ้าพระยายมราชส่งปืนส่งกระสุนดินดำอยู่ที่เมืองเชียงราย ได้ครบแล้วจะยกตามขึ้นไป แลกองทัพที่ขึ้นไปเมืองเชียงราย แลได้จัดพระยาสุริยวงษ์เปนทัพน่าคุมไพร่ ๓๐๐๐ เศษแยกเปน ๔ ทัพ พระยาน่านคุมไพร่ ๓๐๐๐ แยกเปน ๗ ทัพ พระยาวิชิตณรงค์คุมคนกรุง ๒๖๐

พระยาแพร่คุมไพร่ ๑๐๐๐ รวม ๑๒๖๐ คนเปนกองน่า ให้พระยาราม กำแหงคุมคนกรุง ๒๐๐ เมืองหลวงพระยาง ๑๐๐๐ รวม ๑๒๐๐ เปนยีกขวา

พระยาพิไชยสงครามคุมคนกรง ๒๐๐ คุมคนในเมืองหลวงพระยาง ๑๐๐๐ คนเปนยีกซ้าย

เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระยางคุมไพร่ ๑๐๐๐ คน เปนทัพหลัง กรมหลวงวงษา ฯ คุมคนกรุงแลหัวเมือง ๒๐๐๐ เศษเปนทัพหลวง ได้ยกไปจากเมืองเชียงราย พร้อมกันณวัน ๗ ๑๓ ค่ำ รวมคนทั้งทัพหลวงทัพน่าเปนคนกรุงแลหัวเมือง ๑๒๖๐ คน แต่คนเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ไม่ได้นับ

ในจดหมายฉบับหนึ่งว่า พระยาอปราชเมืองเชียงใหม่ขึ้นไปถึงเมืองเชียงรายณวัน ๕ ๓ ค่ำ คุมคนในเกณฑ์ ๘๐ คน นอกเกณฑ์ ๑๕๐ คน รวม ๒๓๐ คน

เจ้าพระยายมราชไปถึงเมืองเชียงราย ๗ ๓ ค่ำ

หมื่นสิทธิมาจากเชียงราย ๗ ๓ ค่ำ มาถึงเมืองอุตรดิฐ ๗ ๔ ค่ำ มาจากอุตรดิฐ ๗ ๔ ค่ำ มา ๒๐ วันถึงกรุง ๗ ๕ ค่ำ

กรมหลวงวงษา ฯ ไปจากอุตรดิฐ ๗ ๑ ค่ำ ๑๓ วัน ถึงเมืองน่านวัน ๕ ๑ ค่ำ ไปจากเมืองน่าน ๒ ๒ ค่ำ ถึงเมืองเชียงราย ๗ ๓ ค่ำ ยกจากเมืองเชียงรายวัน ๗ ๑๓ ค่ำ ไปถึงเมืองลวยวัน ๕ ๔ ค่ำ

ถอยจากเมืองลวยไปถึงเมืองเหล็กวัน ๆ ๖ ค่ำ สู้รบ ๑๔ วัน
ถอยวัน ๆ ๖ ค่ำ

เจ้าพระยายมราชไปจากอุตรดิฐ ๗ ๒ ค่ำ ไปเชียงราย ๆ ๓ ค่ำ
หลวงพิพิธภักดีไปวัน ๒ ๆ ๓ ค่ำ
จมื่นทิพเสนาไปวัน ๆ ๕ ค่ำ กลับมาถึงกรุง ๑๐ ๆ ๖ ค่ำ
จมื่นสมุหพิมานไปวัน ๑๒ ๆ ๕ ค่ำ
พระสุรินทรารักษ์ไปจากกรุง ๕ ๆ ๖ ค่ำ
นายเมืองพวกหลวงไพริรณสงครามถือตราให้หาเจ้าพระยายมราชไป ๆ ๖ ๑๐ ค่ำ
หลวงชรเณนทร์ไปให้หาวัน ๑๓ ๆ ๘ ค่ำ

ภาค ๔

กองทัพตีเมืองเชียงตุงครั้งแรก
รายงานนายพิจารณ์สรรพกิจไปพังราชการทัพ

◎ วัน ๕ ๆ ๗ ค่ำ ขัณฑเขญจศก พระยาพิไชย กรมการเมืองพิไชย ยอกให้กำนันเขียวถือต้นหนังสือนายพิจารณ์สรรพกิจฉบับ ๑ หนังสือพระยาน่านมีมากราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอฯ ฉบับ ๑ รวม ๒ ฉบับ ความในหนังสือนายพิจารณ์สรรพกิจว่า ได้ไปจากเมืองน่านวัน ๆ ๕ ค่ำไปถึงเมืองเชียงของวัน ๆ ๕ ค่ำ ได้ถามข้อราชการกับนายหนานกันทา แสนหลวงอินทวิไชย เมืองน่าน พระเมืองไชย

แสนท้าวเมืองเชียงของ แจ้งว่าณวันเดือน ๔ ข้างแรม กองทัพเจ้าพระยายมราช กองทัพเมืองเชียงใหม่ กองทัพเมืองนคร กองทัพเมืองลำพูน ไปถึงเมืองพยากหาเห็นผู้คนไม่ นายทัพนายกองสืบขับได้ข่อ ๑ ลือชาย ๕ ลือหญิง ๙ รวม ๑๕ คน ส่งมาถวายพระเจ้าน้องยาเธอฯ จะถามได้ความประการใดหาทราบไม่ แล้วกองทัพเจ้าพระยายมราชยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงตุง ณวัน ๗ ๕ ค่ำ พระเจ้าน้องยาเธอฯ เสด็จยกจากเมืองเชียงแสนไปถึงเมืองพยาก ณวัน ๗ ๕ ค่ำ พบแสนท้าวเมืองเชียงใหม่ ถือหนังสือเจ้าพระยายมราชนายทัพนายกอง เมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ลงมากราบทูลว่า ได้พร้อมกันยกเข้าล้อมเมืองเชียงตุงไว้รอบแล้ว ขอเชิญเสด็จยกขึ้นไปโดยเร็ว ณวัน ๗ ๕ ค่ำ พระเจ้าน้องยาเธอฯ ยกไปจากเมืองพยากเข้าไปณเมืองเชียงตุง แลราชการทางเมืองยวงนั้น แสนท้าวเมืองเชียงของแจ้งว่ากองทัพเมืองแพร่ เมืองหล่มศักดิ ยกเข้าไปถึงเมืองยวงหาเห็นผู้คนไม่ กองทัพเมืองแพร่ เมืองหล่มศักดิ ยกเลยขึ้นไปบรรจบกองทัพเจ้าพระยายมราช

แต่ข้อราชการทางเมืองเชียงรุ้งนั้น แสนท้าวเมืองเชียงของแจ้งว่า ณวัน ๗ ๕ ค่ำ พระยาน่านนายทัพนายกองซึ่งตั้งอยู่ณเมืองพง มีหนังสือลงมาถึงพระยาสีหราชฤทธิไกร ให้กราบทูลมีความเปนหลายประการ ได้ส่งต้นหนังสือพระยาน่านลงมาด้วยแล้ว

อนึ่งเสบียงที่จะจัดจ่ายกองทัพนั้น นายหนานกันทรง แสนท้าว เมืองเชียงของแจ้งว่า เข้าคงฉางเมืองเชียงของ ๑๘๐๐ ถัง เมืองเชียงแสน ๔ ฉาง ๆ ละ ๒ ห้อง ๒ ฉาง ๓ ห้องฉาง ๑ ๕ ห้องฉาง ๑ เปนเข้าเมืองหลวงพระบาง เมืองแพร่ เมืองเชียงของไปรวมไว้ฉางหัวโข่งมีอยู่ ๓ ฉาง เปนเข้าเมืองเชียงใหม่ฉางหนึ่ง ๒ ห้อง เมืองนครฉางหนึ่ง ๒ ห้อง เมืองลำพูนฉางหนึ่ง ๒ ห้อง มีเข้าเต็มทั้ง ๗ ฉาง กองทัพซึ่งยกไปทางเมืองพยาก เมืองยวง ก็ได้รับพระราชทานเข้าที่เมืองพยาก เมืองยวง เปนกำลังราชการทั้ง ๒ เมือง

นายพิจารณ์สรรพกิจยกจากเมืองเชียงของขึ้นไปเมืองเชียงตุง ณวัน เดือน ๗ ๕ ค่ำ ยอกมา ณวัน ๗ ๕ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก ฯ

ใบบอกเมืองน่าน เรื่องราชการเมืองเชียงรุ้ง

◎ ต้นหนังสือ พระยาน่านถึงพระยาสีหราชฤทธิไกร ให้กราบทูลกรมหลวงวงษาธิราชสนิทว่า วัน ๗ ๔ ค่ำ ปีชวด แต่งให้ช่อชื่อ ลิชงแย พระยาหลวงพรหมเมืองพง ขึ้นไปเมืองเชียงรุ้ง ณวัน ๗ ๕ ค่ำ ช่อลิชุง พระยาหลวงพรหม กลับมาณเมืองพงให้การว่า ช่อลิชุงขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ้ง ราชบุตร

ยินดีมาก ราชบุตรส่งข่อขึ้นไปเมืองลา เมืองแมน ว่าถ้าข่อกลับมาแล้ว จะแต่งบรรณาการลงมาขออุปราชามหาไชยต่อเมืองน่าน ข่อตอบข่อผู้ใหญ่ว่า ถ้าลงไปก็ให้มาพบพระยาน่านที่เมืองพงก่อน แล้วข่อผู้ใหญ่ถามว่า พระยาน่านมหาไชยยกมาทั้งนี้จะมาทำไม ข่อคนใช้ตอบว่า มิใช่จะมาตีบ้านตีเมืองหาไม่ มาทั้งนี้จะมาจัดแจงการบ้านการเมือง แลมาฟังราชการ ข่อผู้ใหญ่ยินดีแล้วให้ข่อลงมาพบพูดจากับพระยาน่านๆจึงทำหนังสือให้พระยาหลวงพรหม พระยาจุมคำ กับข่อถือไปถึงราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ้ง แต่ณวัน ๆ ๕ ค่ำ

อนึ่งข่อมาพูดว่าพวกเมืองรำผ่อนครัวข้ามฟากไปบ้าง ข่อห้ามก็ไม่ฟัง ขอให้มหาไชยขึ้นไปดูแลจัดแจง ได้ให้มหาไชยไปก่อน แล้วพระยาน่านจะตามไป กำหนดจะไป ณวัน ๗ ๕ ค่ำ กับว่ากองทัพเมืองเชียงใหม่ยกไปถึงเมืองยวง พม่าที่รักษาเมืองเชียงแขงหนีแล้วแย่งชิงสิ่งของพวกเมืองเชียงแขงๆฆ่าพม่าตาย ๓ คน เจ้าเมืองเชียงแขงรวบรวมครัวเข้าไว้ในเมือง แล้วจะเข้าหาพระยาน่าน กับว่าข่อจัดเครื่องบรรณาการม้า ๒ ม้า เขาะพรมเขียมสิ่งละ ๑๕-๑๕ ผืน จามรี ๑๐๐ เศษ จะเอาลงมาพระยาน่านว่าของน้อยนัก พระยาน่านให้งดไว้ พระยาน่านจะขึ้นไปพูดจาเอาราชบุตรลงมาให้จงได้ ยอกมา ณวัน ๗ ๕ ค่ำ ฯ

รายงานนายพิจารณ์สรรพกิจ ต่อมา

นายสุจินดาไปถึง ๗๖ ค่ำ ส่งไป ๗๖ ค่ำ ฯ บุตรมหาขนาน
นายแสนเมืองตั้งเปนเจ้าเมืองยวง ป่วยตายแต่เดือน ๙ ปีกุญ ๑
นายพุทธวงษ์ไปอยู่เมืองอังวะ ๑ อยู่เชียงตุง นายคำแสน
นายเทพมณีคำ นายกองไตย นายน้อยมหาพรหม เจ้าเมือง
กากฎกยันตายเมื่อเมืองเชียงใหม่ไปตีเชียงตุง ๑ หญิงนางสุนันท์
เปนภรรยาอุปราช ๑ นางสวรรณาเปนภรรยาเจ้าอังวะ ๑ รวม ๒
ราชการสิทธิขาดอยู่กับพระยาวัง ท้าวเมืองปวร มีเมือง ๓๔ เมือง
คำนายน้อยดาว่า พระยาวังถือหนังสือพระยาอุปราชเมือง
นครมาถึงเมืองนคร วัน ๗๕ ค่ำ ทางแต่เมืองเชียงตุงมาถึงนคร
๒๓ คืน นายพิจารณ์สรรพกิจได้ความจากนายหนานกันทรง แสน
หลวงอินทวิไชย พระเมืองไชย ที่เมืองเชียงของว่า ทางแต่
เมืองเชียงตุงมาถึงเชียงของ ๑๕ คืน เร็วกว่าทางเมืองนคร ๘ คืน
กองทัพพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ยกจาก
เมืองเชียงแสน วัน ๗๕ ค่ำไป ๔ วันถึงเมืองพยาก ผิดจากระยะ
ทาง ๓ คืน

ยอกพระยาน่านมาแต่เมืองพง ณเดือน ๕ เดิน ๑๐ คืน ถึง นายพิจารณ์สรรพกิจ คิดระยะแต่เมืองพงมาถึงเมืองเชียงของ ๑๕ คืนมาเร็ว

ระยะทางแต่เมืองน่านไปเชี่ยงตุง

แต่เมืองน่านจะไปเชียงของ	๑๐ คืน
แต่เชียงของไปเมืองเชียงแสน	๔ คืน
แต่เมืองเชียงแสนไปศิศะโขง	คืน ๑
แต่ศิศะโขง ไปเมืองพยาก	๓ คืน
แต่เมืองพยากถึงเมืองเชียงตุง	๓ คืน
แต่เมืองนครไปเมืองลำพน	๒ คืน
แต่เมืองลำพูนไปเมืองเชียงใหม่วัน	๑
แต่เมืองเชียงใหม่ถึงเมืองเชียงราย	๗ คืน
แต่เมืองเชียงรายไปหัวโขง	๔ คืน
แต่หัวโขงไปถึงเมืองไร	๒ คืน
แต่เมืองไรไปถึงเมืองเชียงตุง	๙ คืน

ระยะทางแต่เมืองน่านไปเชี่ยงรัง

แต่เมืองน่านถึงเมืองสเลา	๕ คืน
แต่เมืองสเลาถึงเมืองเชียงแลงวัน	๑

แต่เมืองเชียงแลงถึงเมืองเชียงของ ๕ คืน
แต่เมืองเชียงของไปถึงเมืองภูกา ๕ คืน
แต่เมืองภูกาไปถึงเมืองหลวงปลายแดน ๒ คืน
แต่เมืองหลวงไปเมืองมางทาง ๕ คืน
แต่เมืองมางไปเมืองพงทางหนึ่งวัน
แต่เมืองพงไปเมืองลาทางคืน ๑
แต่เมืองลาไปเมืองนูนทางคืน ๑
แต่เมืองนูนจะไปเมืองเชียงแขง ๓ คืน
แต่เมืองเชียงแขงไปเมืองเชียงรุ้ง ๖ คืน
แต่เมืองเชียงรุ้งจะมาเมืองหลวงพระบาง ๒๕ คืน
แต่เมืองหลวงพระบางจะมาเมืองเชียงของ ๙ คืน
แต่เมืองเชียงรุ้งจะไปเมืองเชียงตุง ๙ คืน
แต่เมืองเชียงแสนมาเชียงของ ๕ คืน
แต่เชียงของมาเมืองน่าน ๑๐ คืน
แต่น่านมาเมืองแพร่ ๕ คืน
แต่เมืองแพร่มาเมืองอุตรดิฐ ๓ คืน
แต่อุตรดิฐมาพิไชยคืน ๑
ล่องเรือมาแต่พิไชยมาถึงกรุง ฯ ๒๐ คืน
ไปจากเมืองน่าน ๖ ๗๕ ค่ำถึงเชียงของ ๗๒๕ ค่ำ
ไปจากเชียงของ ๗๔๕ ค่ำถึงเชียงแสน ๗๑๓๕ ค่ำ

มา ๗๖ ค่ำ เดือน ๑ กับ ๑๒ วัน นายพิจารณ์มาแต่
เชียงแสนเดือน ๗๖ ค่ำถึงพิไชยได้ลงเรือ ๗๖ ค่ำ
มา ๒๐ วันถึง ๑๒ ๗ ค่ำ

รายงานใบบอก ในมหาดไทย

◎ พระอินทรเดช แต่งให้หมื่นทรงสรเดช หมื่นแสนใจกล้า
ไปสืบฟังราชการที่กองทัพหลวง หมื่นทรงสรเดช หมื่นแสนใจกล้า
ไปจากเมืองเชียงใหม่วัน ๗๔ ๑๓ ค่ำ เดินทางไป ๒๐ วันถึงน้ำสแตก
ในเมืองพยาก ทางไกลเมืองพยากเข้าไปคืน ๑ ยังทางอีก ๒ คืน
จะถึงเมืองเชียงตุง ณวัน ๗๒ ๕ ค่ำ พวกเมืองนครลำปาง กลับออก
มาจากกองทัพหลวงบอกข้าพเจ้าว่า กองทัพพระเจ้าน้องยาเธอฯ
เจ้าพระยายมราช สู้รบกับพวกเมืองเชียงตุง ตั้งแต่วัน ๗๕ ๘ ค่ำ
มาจน ๗๕ ๑๔ ค่ำ ๗ วัน สู้ไม่ได้ล่าถอยมาแล้ว หมื่นทรงสรเดช
หมื่นแสนใจกล้า ตกใจกลัวพากันกลับมาถึงศีศะโขงวัน ๗๕ ๙ ค่ำ
เพลาเช้า ครั้นเพลากลางวัน กองทัพพระเจ้าน้องยาเธอฯ เสด็จมา
ถึงเย็นกองทัพเจ้าพระยายมราชยกตามมาพร้อม แล้วยกจากศีศะ
โขง ๑๖ คืน ถึงเมืองเชียงแสนณวัน ๗๑ ๑๑ ค่ำ หมื่นทรงสรเดช
หมื่นแสนใจกล้าก็ตามมาด้วย ณวัน ๗๕ ๑๓ ค่ำ เจ้าพระยายมราช
พระยาสีหราชฤทธิไกร มีหนังสือให้ข้าพเจ้าถือมาถึงพระอินทรเดช

วัน ๗ ๖ ค่ำ บอกให้นายพิจารณ์สรรพกิจถือมา หมื่นทรงสรเดช หมื่นแสนใจกล้ามาจากเมืองเชียงแสน ๗ ๕ ค่ำ เดินทาง ๑๑ วัน ถึงเมืองเชียงใหม่ ๗ ๖ ค่ำ ลงเรือล่องมาจากเมืองเชียงใหม่ ๗ ๖ ค่ำ มา ๒๗ วันถึงกรุงเทพ ฯ วัน ๗ ๗ ค่ำ กรมหลวงพะยกจากเชียงแสน ๗ ๖ ค่ำ ฯ

◎ วัน ๗ ๗ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก พระยาสีหราชฤทธิไกรบอกให้นายพิจารณ์สรรพกิจถือลงมา ๓ ฉบับ ๆ หนึ่งราชการทางเมืองเชียงตุง ๑ ราชการทางเชียงรุ้ง ๑ ขดหมายเรียนเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ ๑ ฉบับเมืองเชียงตุงว่า ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงสู้รบตั้ง ๗ วัน ณวัน ๗ ๕ ค่ำ ถอยมาเชียงแสนวัน ๗ ๖ ค่ำ ฉบับหนึ่งว่าพระยาน่านยกขึ้นไปวัน ๗ ๓ ค่ำ มหาไชยนำไปถึงเมืองพง ๗ ๔ ค่ำ ย่อใช้พวกเมืองเชียงรุ้งมาพูดกับพระยาน่านว่า นายย่อถือหนังสือเจ้าฟ้าวง ๒ ฉบับ ถึงพระยาน่านฉบับ ๑ ถึงกรุงเทพ ฯ ฉบับ ๑ ราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ๒ ฉบับ ถึงพระยาน่านฉบับ ๑ ถึงกรมการฉบับ ๑ รวม ๔ ฉบับ พระยาน่านยกไปถึงเมืองพงวัน ๗ ๔ ค่ำ ไปถึงเมืองเชียงรุ้ง ๗ ๕ ค่ำ หนังสือย่อ หนังสือราชบุตร มา ๗ ๑๓ ค่ำ ฯ

◎ วัน ๗ ๑๓ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก พระยาสีหราชฤทธิไกรบอกให้นายสุจินดาถือลงมา ๓ ฉบับ ๆ หนึ่งว่า นายสุจินดาขึ้นไปถึงณวัน ๗ ๖ ค่ำ ทราบท้องตราแล้ว การที่จะให้ทำกับเมือง

เชียงตุงต่อไปนั้น จะต้องตั้งค่ายล้อมให้รอบเมือง อย่าให้พวกเชียงตุงออกได้ ผู้คนที่ยกขึ้นไปก็น้อย ตั้งค่ายด้านเดียวหาตลอดกำแพงไม่ จะขอกองทัพเมืองนครราชสีมา ลาวพงขาว เมืองหนองคาย เมืองหนองลหาน เมืองอุบล เมืองสกลนคร หัวเมืองตามลำน้ำของเพิ่มขึ้นไปสมทบกับกองทัพเมืองหลวงพระบาง กับหัวเมืองไทยฝ่ายเหนือ ตั้งแต่เมืองอ่างทองตลอดขึ้นไปจนเมืองอุตรดิฐ ให้เจ้าเมืองคุมกองทัพยกขึ้นไปทุกเมือง กับขอคนเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูนให้มากกว่าครั้งก่อน ให้มิตราเกณฑ์ทัพเกณฑ์เสบียงแต่ในเดือน ๙ ทุติยาสาธ กำหนดให้ไปพร้อมกันที่เมืองเชียงแสนวัน ๗๓ ค่ำข้างขึ้น กับจะขอปืนบาเหรี่ยมกระสุน ๒ นิ้ว ๒ นิ้วกึ่ง ๒๐ ดินดำ ๒๐๐ หาบ กระสุนปืนบาเหรี่ยม ๒๐๐๐ กระสุน กระสุนปืนหลัก ๕๐๐๐ กระสุน กระสุนปืนคาบศิลาสองหมื่นกระสุน ศิลาปากนก ๕๐๐๐ ปาก ฯ

◎ ฉบับ ๑ ว่าด้วยเรื่องข่าวทัพ ทราบท้องตราแล้ว ถ้าเจ้าอุปราชมาถึงเมืองน่าน ไล่เลียงราชการทางเมืองน่านได้ความประการใดจะยอกมาครั้งหลัง ฯ

◎ ฉบับ ๑ ว่า ณวัน ๗๖ ค่ำ พระยาแพร่ ท้าวหอน่า พระยาราชวงษ์ เมืองแพร่ พระสุริยวงษา เมืองหล่มศักดิ ซึ่งยกกองทัพเข้าทางเมืองยวง กองทัพตีขึ้นไปถึงเมืองลอง มหาไชยให้พระยาจันท์ ถือหนังสือมา ๓ ฉบับ ๆ หนึ่งถึงพระยาสีหราช

ฤทธิไกร ๑ ถึงนายทัพนายกองเมืองเชียงใหม่ ๑ พระยาแพร่ พระยาราชบุตร เมืองนคร พระสุริยวงษา ๑ มา ๗๕ ค่ำ ห้ามกองทัพอย่าให้ยกขึ้นไปในเมืองสิบสองปันนาเลย กองทัพจะยกไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อใด จะยกไปช่วยรบ ฯ

◎ ณวัน ๗๖ ค่ำ เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบาง นำต้นหนังสือขุนนางผู้ใหญ่เมืองเชียงรุ้ง ถึงเมืองพยวง ๗๔ ค่ำ ๒ ฉบับ ถึงราชบุตรฉบับ ๗๔ ค่ำฉบับ ๑ เจ้าเพงเมืองมาถึงอุปราชาฉบับหนึ่ง ๗๑๒ ๕ ค่ำ พระยาหลวงเทพ พระยาวังเมืองรอ ถึงอุปราชาหนึ่ง ๗๑๑ ๕ ค่ำ พระยาจันทประการถึงอุปราชาหนึ่ง ๗๑๒ ๘ ค่ำ ๖ ฉบับ กับว่าช่อ ท้าวพระยาลือคุมเครื่องบรรณาการลงมาณเมืองหลวงพระบาง จะพามาเผาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท รับคำสั่งให้มาพูดจาการที่เมืองน่าน พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ มาจากเชียงแสน ๑๕๗ ๖ ค่ำมาถึงเมืองน่าน ๑๑๖ ค่ำ ยอกมาวัน ๗๗ ค่ำ มา ๒๐ วันถึงกรุง ๑๓๗ ค่ำ มาพบขุนนครไชยที่เกยไชยวัน ๖๗ ค่ำ พบขุนนรินทราเมศร์ที่เชียงอินท์ ๑๐๗ ค่ำ ฯ

◎ วัน ๕๗๘ ค่ำปีฉลูเบญจศก พระยาสีหราชฤทธิไกร มีหนังสือบอกด้วยข้อราชการทางเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้ง ๑ จดหมายถึงเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ฉบับ ๑ ต้นหนังสือพระยาสีหราชฤทธิไกรตอยไปถึงเจ้าเมืองหลวงพระบาง ๑ รวม ๓ ฉบับ ความ

ในหนังสือว่า ณวัน ๖ ๗๘ ค่ำปีฉลูเบญจศก ขุนนครไชยเชิญท้องตราขึ้นไปถึงเมืองน่านได้ทราบแล้ว การซึ่งจะคิดให้ตีเมืองเชียงตุงนั้น จะขอกองทัพหัวเมืองยกขึ้นไปบรรจบทัพหลวงณเมืองเชียงแสน ฯ

๏ วัน ๗๙ ค่ำปีฉลู เจ้าพระยายมราช บอกให้สมิงพัชชะนายแสง ถือมาจากเมืองตาก ๗๘ ค่ำ ว่าเจ้าพระยายมราชมาถึงเมืองตากณวัน ๗ ๑๓ ค่ำ ให้สืบราชการได้แต่ความเก่า ๆ ณวัน ๗๘ ค่ำ มีตราขึ้นไปให้มาพังราชการอยู่ที่ท่าอิฐณวัน ๗๘ ค่ำ ได้พานายทัพนายกองไปจากเมืองตาก กับว่าพระยาพระรามป่วยถึงแก่กรรม ๆ ๓ ค่ำ เผาศพแล้ว ให้สมิงพัชชะนายแสงพานายไทยกองมอญนายไพร่ ๑๑๓ คนลงมาณกรุง ๆ กับให้คุมเอาเครื่องยศพระยาพระราม กับเครื่องล้อรางปืนใหญ่ชำรุด ๓ สำรับ กับหีบดินเปล่า ๑๔ หีบลงมา บอกมา ๗๘ ค่ำ กับรูปช้างเผือกได้ที่เมืองลี สูง ๔ ศอก ๓ นิ้ว ฯ

๏ วัน ๓ ๗๙ ค่ำปีฉลูเบญจศก พระยาสีหราชฤทธิไกรบอกให้นายเอมบุตรถือลงมาว่า พระเจ้าน้องยาเธอ ๆ จะขออยู่คิดราชการทางเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้ง อีกสักพักหนึ่งให้สิ้นกำลังกายกำลังปัญญา เสร็จการแล้ว จะได้จัดแจงเมืองลาวให้อ่อนโยน ทั้งจะได้ทิ้งสิ่งของประจำปีให้มาถึงขึ้น กับจะขอพระยรมวงษานุวงษ์สัก ๒ พระองค์ ขอข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ว่าง ๆ ขึ้นไป จะ

ได้แยกย้ายกดทัพ กับว่าที่เมืองแพร่เมืองน่านขัดเสบียง ต้องลงมาขนเข้าที่ท่าอิฐขึ้นไปจ่ายกองทัพ ขอรับพระราชทานข้าหลวงผู้ใหญ่ในกรมนาขึ้นไปจัดซื้อเข้าขึ้นฉางถ่ายอีก ได้สัก ๒๐๐ เกวียน ยอกมา ๑๓/๗ ๘ ค่ำ มา ๒๐ วันถึงกรุง ๓/๗ ๙ ค่ำ ลงมาตามทางพบนายไตยน้องนายดีศบุตรพระสงครามที่ท่าอิฐ ๗/๘ ค่ำ ขุนเทพอาญาพบที่เกยไชยแขวงนครสวรรค์ ๗/๑๒ ๙ ค่ำ ขุนอภัยพิมลที่ท้ายงิ้วใต้ไชยนาท ๗/๑๕ ๙ ค่ำ ฯ

◎ วัน ๔/๗ ๙ ค่ำปีฉลู พระยาสีหราชฤทธิไกร ยอกส่งมาตามระยะทาง ขุนบำรุงไพรสณฑ์ ถือจากเมืองพิศณุโลก ๑๓/๗ ๙ ค่ำว่าณวัน ๗ ๙ ค่ำ ช้างทรงสีขาวป่วยเป่นฝ้าลำใหญ่ขึ้นจักษุทั้ง ๒ ข้าง ยอกมาณวัน ๗/๘ ๙ ค่ำ ฯ

ใบบอกพระยาสีหราชฤทธิไกร บอกรายงานการรบ

วัน ๓/๒ ๗ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก

นายพิจารณ์สรรพกิจ ถือหนังสือบอกพระยาสีหราชฤทธิไกร ด้วยราชการทางเมืองเชียงตุงฉบับ ๑ เมืองเชียงรุ้งฉบับ ๑ กับจดหมายกรมหลวงวงษาธิราชสนิท เรียนท่านพระยาศรีสุริยวงษ์ ฉบับ ๑ เข้ากัน ๓ ฉบับ

ในบอกราชการเมืองเชียงตุงว่า ยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงแสน วัน ๗ ๔ ค่ำ ปีชวดจัตวาศกจุลศักราช ๑๒๑๔ ณวัน ๒ ๔ ค่ำ กองทัพเจ้าพระยายมราช นายทัพนายกอง ยกจากเมืองเชียงแสนไปทางเมืองพยาก ตีเมืองพยากแตกจับได้จีนฮ่อมาถามได้ความว่าราชบุตรเมืองเชียงรุ้งมาขอกองทัพเมืองเชียงตุงไปช่วยรบมหาไชย มหาขนานจัดกองทัพให้ไปช่วยเมืองเชียงรุ้ง ๕๐๐๐ คน แต่ครั้วที่เมืองพยากนั้น พระยาไชยแสน ท้าวมหาวงษ์ ผู้รักษาเมืองไลเข้าป่าหุบเขา ให้แต่ชายสกรรจ์มาตัดไม้ทับทาง ทำค่ายบ๊กขวาก กองทัพเอาปืนยิงค่ายแตก พระยาไชยแสน ท้าวมหาวงษ์ หนีขึ้นไปเมืองเชียงตุง ได้หนังสือเขียนใส่ปล้องไม้ ๒ ฉบับ ๆ หนึ่งว่า ในเทศกาลแล้งนี้ให้พระยาไชยแสน ท้าวมหาวงษ์ เกณฑ์ไพร่ไปรักษาเขตรแดนตั้งค่ายขุดสนามเพลาะบ๊กขวากให้มั่นคง แล้วให้ดูสิบข้าศึกยกมา แล้วให้เร่งยอกไปในวันเดียว ถ้าบ้านเมืองเสียแก่ข้าศึกจะเอาโทษเปนมหันตโทษ ฉบับหนึ่งว่า พระยาหลวงเทพเปนต้น แลพระยาเหนือสนามเมืองยอง มีหนังสือมาถึงพระยาไชยแสน ท้าวมหาวงษ์ ผู้รักษาเมืองพยากให้แจ้ง ด้วยมีหนังสือมาแต่เมืองเชียงตุง ให้สิบข้อราชการที่หัวโปง ก็ได้แต่งคนไปสิบที่หัวโปงรู้ความว่าพวกเมืองเชียงใหม่ยิงปืนใหญ่ ๒ นัด จึงได้มีหนังสือมาแจ้งข้อราชการกับพระยาไชยแสน ท้าวมหาวงษ์ให้รู้

จัดกองทัพเมืองเชี่ยงใหม่

เจ้าพระยายมราชจัดกองทัพเมืองเชียงใหม่ ให้นายน้อยมโนรถน้องพระยาอุปราช นายน้อยอินทยศ บุตรพระยาอุปราช นายน้อยมหาอินทร บุตรพระยาอุปราช คุมไพร่ ๕๐๐ นายอินทนนท์[๑] บุตรพระยาราชวงษ์ คุมไพร่ ๖๐๐ พระยาบุริรัตน คุมไพร่ ๖๐๐ นายน้อยมหาพรหม บุตรพระยาเชียงใหม่ นายหนานสุริยวงษ์ บุตรพระยาเชียงใหม่ นายหนานไชยเทพ บุตรพระยาเชียงใหม่ คุมไพร่ ๑๘๕๐ รวม ๓๔๕๐ คน เข้าตีทางด่านผาช้าง

กองทัพเมืองลำพูน

พระยาบุริรัตนคุมไพร่ ๘๐๐ นายหนานสองเมืองคุมไพร่ ๕๐๐ นายน้อยดาวเรือง คุมไพร่ ๕๐๐ นายน้อยบุญเพ็งคุมไพร่ ๕๐๐ รวม ๒๔๐๐ คน เข้าตีค่ายทางเมืองลง

---

๑ ภายหลังได้เปนพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้านครเชียงใหม่

กองทัพเมืองนครลำปาง

พระยาไชยสงครามคุมไพร่ ๗๐๐ นายใจแก้ว บุตรพระยานครคุมไพร่ ๗๐๐ พระยาประเทศอุตรทิศคุมไพร่ ๕๐๐ พระยาอุปราชเมืองงาวคุมไพร่ ๕๐๐ พระยาราชวงษ์เมืองงาวคุมไพร่ ๕๐๐

กองทัพเมืองแพร่

พระยาแพร่ พระยาหอน่า พระยาราชวงษ์ พระยาบุรีรัตน คุมไพร่ ๑๒๐๐ พระสุริยวงษา เมืองหล่มศักดิคุมไพร่ ๓๓๐๐ พระยาราชบุตรเมืองนครคุมไพร่ ๑๐๐๐ รวม ๓๕๐๐ คน ยกไปทางเมืองยอง

พระยาราชบุตรเมืองนครลำปางคุมไพร่ ๕๐๐ คน พระยาราชบุตรเมืองเชียงใหม่คุมไพร่ ๑๐๐ คน พระยาลำพูนคุมไพร่ ๒๐๐ คน ๘๐๐ คนไปกับเจ้าพระยายมราช พระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่คุมไพร่ ๒๐๐ คน ไปในกองทัพกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ยกกองทัพไปทางค่ายด่านผาช้าง พวกเมืองเชียงตงกวาดครัวเข้าในหุบเขาทั้งสิ้น ให้แต่พวกสกรรจ์ออกสู้รบ ขุดขวากขุดขาวห้าวตั้งค่ายขุดสนามเพลาะไว้ที่ช่องแคบ ค่ายตั้งโอบไหล่เขาเปนค่ายน่าเดียวทุกตำบล มีคนรักษาค่าย ๆ ละ ๕๐ คน ๖๐ คน กอง

ทัพยกขึ้นไปต้องติค่ายตัดไม้ถอนขวากทุกตำบล กองทัพแยกออกทั้ง ๔ ทาง

เมืองพยากมีเรือนประมาณ ๒๐๐ เมืองติงลังสาดมีเรือนประมาณ ๔๐ เมืองกายมีเรือนประมาณ ๒๐๐ เมืองงอมมีเรือนประมาณ ๔๐ เมืองไลมีเรือนประมาณ ๕๐ เมืองลังมีเรือนประมาณ ๔๐๐ เมืองบ่คมีเรือนประมาณ ๑๗๐ เมืองขอนมีเรือนประมาณ ๒๕๐ เมืองเชมมีเรือนประมาณ ๓๕๐ เมืองยองมีเรือนประมาณ ๔๐๐ สิบสองเมืองชายสกรรจ์ประมาณสองพันเศษสามพันคน แต่สกรรจ์นั้นแตกไปแล้ว ไปรักษาเมืองเชียงตุงข้างไปรักษาครัวข้าง

กองทัพเมืองเชียงใหม่ยกเข้าไปถึงเมืองเชียงตุง ตั้งค่ายรายบนเนินเขาด้านใต้เฉียงตวันออก ไกลเมืองประมาณ ๔๐ เส้น ๕๐ เส้น พวกเมืองเชียงตุงออกมารบ ๓ ครั้ง ครั้นเพลาค่ำมันเลิกถอยเข้าในเมืองเอาปืนใหญ่ยิงออกมา

กองทัพเจ้าพระยายมราชยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงตุง ตั้งค่ายอยู่ด้านใต้เฉียงตวันออก รุ่งขึ้นณวัน ๗ ๕ ค่ำเพลาเช้า เจ้าพระยายมราชได้ยินเสียงปืนรบหนาอยู่ข้างด้านเหนือ แลวด้านข้างใต้ขัดน้ำรับประทาน เจ้าพระยายมราชจึงให้ยกไปตั้งด้านเหนือ พวกเมืองเชียงตุงยิงปืนใหญ่ปืนเล็กขนกำแพงเมือง เอาปืนคายศิลายิงตามน่าสนามเพลาะตามชายเมืองตลอดขึ้นไป ทัพฝ่ายเรา

รบผ่าขึ้นไปตลอดตามทาง พวกมันถูกยิงตายบ้าง บ่วยเจ็บบ้าง พวกฝ่ายเราถูกยิงบ่วยเจ็บหลายคน ยกขึ้นไปถึงด้านเหนือ อ้าย พวกเมืองเชียงตุงยกมาล้อมกองทัพเมืองนคร เมืองลำพูน ไว้ พวกเมืองเชียงตุงเห็นกองทัพฝ่ายเรายกหนีขึ้นไป มันถอยเข้าในเมือง แล้วมันเผาค่ายเก่าเสีย เจ้าพระยายมราช ทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ตั้งค่ายรายกันประมาณ ๕ เส้นบ้าง ๖ เส้นบ้าง ด้านเหนือห่างเมืองเชียงตุงประมาณ ๓๐ เส้น ๔๐ เส้น ๑๒ ค่าย พวกเมืองเชียงตุงเอาปืนใหญ่ยิงบนเชิงเทิน กระสุนตกข้ามค่ายไป ฝ่ายเราเอาปืนใหญ่ยิงเข้าไปในเมืองไม่ใคร่จะถึง ด้วยค่ายเมืองเชียงตุงตั้งอยู่บนเนินเขาสูง กระสุนตกเพียงเชิงเขาบ้าง ถูกใบเสมาบ้าง ฝ่ายเราตีแย่งเอาค่ายบนเขาจอมศรีได้ เอาปืนใหญ่ยิงโต้ตอบกันทั้งกลางวันกลางคืน เพลาเช้าบ้าง เย็นบ้าง มันออกมารบห่างเมืองแต่ ๙ เส้น ๑๐ เส้น พวกเราบุกรุกเข้าไป มันกลับเข้าไปเสียในสนามเพลาะ

กองทัพกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ยกขึ้นไปถึงเมืองขอน วัน ๗ ๕ ค่ำเพลาเที่ยง ไกลเมืองเชียงตุงทางครึ่งวัน พวกเมืองเชียงตุงโพกศีศะผ้าแดง ปลอม เปน พวก เมือง เชียง ใหม่ ประมาณ ๒๐๐ คน ๓๐๐ คนราย ๆ กันอยู่ กองน่าสำคัญว่าลาวเมืองเชียงใหม่ก็เลยไป ครั้นช้างพระที่นั่งกรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จไปถึง

พวกเมืองเชียงตุงออกยิงเอา กรมหลวงวงษาธิราชสนิทก็รอช้าง ที่นั่งอยู่ที่นั้นเอาปืนยิงไล่เข้าไป มันก็แตกหนีไปขึ้นเขา เสด็จ ประทับพักแรมอยู่ที่นั้น ได้ยินเสียงปืนรบกันทั้งกลางวันกลางคืน รับสั่งให้พระยานครสวรรค์คุมไพร่ ๑๐๐ คน ไปสืบดูกองทัพเจ้าพระยายมราช แล้วแต่งกองออกแยกกันขึ้นไปดูครอยครัวก็หาพบไม่

ณวัน ๗ ๕ ค่ำ เพลากลางวันเจ้าพระยายมราชให้ท้าวเทพวงษ์เมืองเชียงใหม่ลงมาแจ้งราชการณทัพหลวง มาถึงณวัน ๗ ๕ ค่ำ เพลาเที่ยง ครั้นณวัน ๗ ๕ ค่ำ เพลาเช้า กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จยกขึ้นไปรบ พวกเมืองเชียงตุงออกคอยสกัดยิงกองทัพที่ค่ายเก่า ครั้นเสด็จขึ้นไปถึงประตูกลางเมือง มันก็ยกมาตัดเอาช้างข้างหลัง จึงให้รอช้างพระที่นั่งแย่งคนให้ลงมาต้อนช้างให้บรรทุกครัวไปสิ้นแล้ว ก็เสด็จเลยขึ้นไปตั้งค่ายเหนือเมืองอิกค่ายหนึ่ง หาตลอดด้านเมืองเชียงตุงไม่ มีรับสั่งให้เอากล้องฝรั่งขึ้นไปส่องยนเขาจอมศรี เห็นที่ในเมืองมีเรือนโรง ๑๔ หมู่ ๑๕ หมู่ ๆ ละ ๒๐ หลัง ๓๐ หลัง มีคนรักษายนเชิงเทินรอบเมือง มีหนองน้ำ ๔ หนอง นอกนั้นเปนเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ เปนป่าไม้ไหล้ข้าง เพลาค่ำวันนั้นมีรับสั่งให้เอาปืนใหญ่ระดมยิงเข้าไปในเมือง พวกมันก็ยิงปืนหลักโต้ตอบมาข้าง ครั้นณวัน ๗ ๕ ค่ำ มีรับสั่งให้กองทัพเมืองเชียงใหม่ ๒๐๐ คน ลงมาหามข้าหลวงกับคนป่วยล้าให้มาอยู่ที่ค่ายเมืองพยาก พวกมันออกสกัดล้อมสู้รบกันจน

เพลาพลบค่ำ พวกมันกลับเข้าเมือง จึงมีรับสั่งว่าครั้นจะสู้รบต่อไป หามีหญ้าจะให้ช้างกินไม่ ช้างม้าก็ซวดโซลงทุกวัน เห็นเสีย เปรียบข้าศึกถ่ายเดียว กระสุนดินดำก็น้อยลง จึงให้ถอยทัพลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเชียงแสน

แลการที่จะทำกับเมืองเชียงตุงมี ๓ ประการ ๆ หนึ่ง ขอกองทัพเพิ่มขึ้นมาสักสามหมื่นสี่หมื่น ล้อมให้รอบเมืองเชียงตุงสัก ๒ เดือน ๓ เดือน ให้มันขัดเสบียงอาหารจึงจะได้เมืองเชียงตุง ประการหนึ่งซ่องสุมเสบียงอาหารไว้ที่เมืองเชียงของเชียงราย พอเข้าในนาสุกรียกขึ้นไปชิงเข้าในนา มันขัดเสบียงอาหารคงออกหาเข่นแน่ อีกประการหนึ่ง เมืองอังวะไม่ปรกติ แล้วกองทัพฝ่ายเราก็ยกไปกระทำยับเยินอย่แล้ว มันไม่มีที่พึ่ง คงสามิภักดิ์ไม่ต้องประดักประเดิดเลย เมืองเชียงตุงสู้รบแข่งแรงมี ๓ ประการ ๆ หนึ่งบุตรมหาขนานตกไปอยู่เมืองอังวะ ชาย ๑ หญิง ๑ สองคน อยู่กับเมืองสู้รบแข่งแรง ๓ คน กลัวว่าถ้าไทยตีได้ก็จะกวาดครอบครัวลงมา ประการหนึ่งถ้าสามิภักดิ์อ่อนน้อมต่อกรุงเทพ ฯ พม่าก็จะฆ่าบุตรมหาขนานเสียทั้ง ๒ คน แล้วพม่าอยู่ที่เมืองเชียงตุงก็มาก ประการหนึ่งมหาขนานอยู่ที่เมืองเชียงตุงเปนอิศรแต่ผู้เดียว ถ้าตกมาอยู่เมืองเชียงใหม่ ก็จะไม่มีเกียรติยศเหมือนอยู่ที่เมืองเชียงตุง

บอกมาวัน ๗ ๖ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก ฯ

พระราชหัดถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ด้วยข้อราชการทัพเชียงตุง

◎ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทจงทราบ ตั้งแต่หลวงจงพยุหถือตราว่าด้วยเรื่องบอกเมืองเชียงใหม่ขึ้นมาแล้ว พระศรีสหเทพกลับลงมา เอาหนังสือของเธอกับขวดจิ้นรูปน้ำเต้ามาให้ได้รับแล้ว ตั้งแต่แรมเดือนยี่มาจนแรมเดือนสาม ฉันคอยจะฟังข่าวเธอถามเขาถึงหนังสือบอกทุกวันก็หาใคร่ได้ข่าวไม่ ยังมิทันหมายว่าจะได้ฟัง ก็แต่เมื่อหลวงจงพยุหกลับมาเกือบปลายเดือนสี่ ฤๅอย่างไรไม่แน่ ฉันคิดไปถึงการครั้งเมื่อฉันยวชอยู่นั้น เมื่อไปเที่ยวไกล ๆ ถึงเมืองเหนือฤๅทางทเลห่างกรุงหลายวัน จะวิตกถึงสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์เมื่อท่านยังอยู่ ฤๅหายนแลลูกเต้าของตัวฤๅศิษานุศิษย์ที่อยู่ที่กินของตัวนั้นน้อยดอกไม่ใคร่มี คิดถึงแต่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแลมากกว่าผู้อื่นสิ่งอื่นเปนความสัจจริง เพราะท่านเปนหัวใจแผ่นดิน ท่านเปนศุขสบายพระไทยอยู่แล้ว พวกพ้องแลที่อยู่ที่อาไศรยของฉัน ที่อยู่ในแผ่นดินของท่านก็จะเปนปรกติอยู่หมด อนึ่งอยากจะฟังข่าวราชการแผ่นดิน ว่าเดี๋ยวนี้ในกรุงฤๅในพระราชวังมีเหตุการณ์อะไรบ้าง

ท่านทรงโปรดปรานฤๅขัดเคืองใครบ้าง เพราะสิ่งไรบ้าง การอะไรถ้อยคำมอะไรเกิดบ้าง อยากทราบนัก คอยไถ่ถามเรือชิ้นเรือล่องแลคนที่จะเชื่อได้ไปจากกรุงไม่ขาด ถ้าได้หนังสือฝากข่าวราชการแต่ใคร ๆ ไปสักฉบับหนึ่ง ดีใจยิ่งกว่าได้ของฝากอย่างอื่น ๆ อีก จนครั้งโน้นฉันจะมีที่ไปข้างไหนหลายวันก็สั่งให้คนสามคน คือ พระยาอภัยรณฤทธิ์ ๑ พระนรินทรเสนี ๑ พระอินทรเดช ๑ ผลัดเปลี่ยนกันคอยฟังราชการส่งหนังสือข่าวไปถึงเนือง ๆ จึงค่อยสบายเที่ยวอยู่นานได้ ถ้าได้ข่าวคราวการเงียบไปหลายวันก็ร้อนใจรำคาญนอนไม่ใคร่หลับ ต้องรีบกลับมาเสียเร็ว ๆ การที่เปนแก่ใจฉันเมื่อครั้งโน้นฉันใด ฉันเชื่อเปนหนึ่งแน่ว่าจะเปนแก่ใจเธอ แลกรมหมื่นภูบดีราชหฤไทยฉันนั้น เธอคงจะคิดถึงตัวฉันมากกว่าคิดถึงครอบครัวบุตรภรรยา จะคอยฟังการข้างกรุงเปนนิจ ถ้าได้ข่าวคราวห่างวันไปก็จะไม่สบาย ถึงเจ้าพระยายมราช พระยาสีหราชฤทธิไกร แม่ทัพนายกองบางคนที่มีราชการเปนธุระทำวนจริง ๆ ก็คงจะเปนคล้ายกัน ฉันเห็นว่าต่อเมื่อมีเหตุแล้วจึงจะให้คนถือท้องตราขึ้นไปแจ้งราชการนั้นระยะก็ห่างนัก อนึ่งฉันเองแลคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ก็อยากจะใคร่ฟังข่าวราชการข้างกองทัพว่าอย่างไรบ้างนั้นเปนนิจ ครั้นจะสั่งขึ้นไปว่าให้เธอเขียนใบบอกให้คนถือลงมาแจ้งราชการย่อย ๆ เล่าก็จะป่วยการคนในกองทัพ เพราะให้มาคราวหนึ่งก็ต้องให้มาหลาย

คนจึงมาได้ จะคอยรับแต่ใบบอกที่ส่งต่อ ๆ มาตามเมืองรายทาง ก็ไถ่ถามไล่เลียงหนังสือบอกไม่ได้ จึงคิดจัดแจงมหาดเล็กบุตรสกลที่จะมีพาหนะพอไปได้ ๔ คน คือนายจ่ารง ๑ นายสุจินดา ๑ นายไชยขรรค์ ๑ นายพิจารณ์สรรพกิจ ๑ เพื่อจะให้ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมาฟังราชการข้างกองทัพ แลแจ้งข่าวราชการข้างกรุงแก่เธอให้ทราบเนือง ๆ เธอแลฉันก็จะสบายทั้งสองข้าง คนหนุ่ม ๆ ที่ขึ้นมาก็จะได้คุ้นเคยราชการนอกกรุงไว้ ครั้งนั้นฉันให้นายพิจารณ์สรรพกิจขึ้นมาก่อน เพื่อจะได้กลับลงมาแจ้งราชการลำดับหลวงจงพยุหไม่ห่างนานนัก ขัดนี้ฉันวิตกนักด้วยเรื่องเสบียงอาหาร ด้วยการบั้นฟ้าฝนฤดูคลาศ สังเกตน้ำท่าผิดเคือง เข้าปลาอาหารมีราคาขึ้นไปทั่วทุกบ้านเมืองในประเทศไทยร้อยด้วยกัน ฝ่ายเมืองลาวก็เปนบ้านเมืองอยู่ในลำน้ำเดียวกัน ถึงเธอยอกมาว่าที่เมืองแพร่ไม่เปนอะไรนักก็ดี ก็ยังวิตกอยู่ว่าคงจะเปนฟ้าฝนน้อยผิดปรกติทุกปี ซึ่งมีมาแต่หลัง วิไสยราษฎรไพร่บ้านพลเมืองเมืองเขาก็ดี เมืองเราก็ดี ก็ย่อมคอยที่จะหวาดหวั่นพรั่นพรึงด้วยไภย ๓ ประการ คือ การทัพศึก ๑ การความไข้ ๑ เข้ายากหมากแพง ๑ เมื่อเห็นฝนไม่ตกตามฤดูแต่สักกึ่งเดือน คนที่ไม่มีเข้าฤๅมีอยู่น้อยก็พากันตื่นซื้อเข้า ถูกแพงไม่ว่า เพราะกลัวจะอด คนที่มีเข้ามากก็กดราคาหวงเข้าไว้ขายให้แพง ด้วยเห็นเปนที่จะได้เงินมาก ผู้ที่ซื้อด้วยกลัวจะอดอยากซื้อบ้าง ฤๅมี

อยู่แต่เดิมเล็กน้อย ทั้งผู้ที่มีเข้ามากอยากขายแพง ก็หวงแหน
หนักหนาในเวลาเช่นนั้น เพราะฉนั้นฉันวิตกว่าเมื่อกองทัพเรายกขึ้น
มาในปีนี้ ที่ฝ่าฝนเปนวิปริตมาก ลาวก็พาโลร้องว่าขัดสน
เสบียงอาหาร ถึงการเราสืบดูรู้แล้ว ว่าเข้าเขามีอยู่พอใช้ก็จะ
แบ่งเอามาเปนเสบียงเลี้ยงกองทัพเราได้ ผู้ที่หวงไม่อยากให้ด้วย
เหตุที่ว่าแล้วนั้น เมื่อเราคิดนาทาเนินเข้าก็จะเห็นเปนอันทำให้ร้อน
รนไป จะเปนเหตุให้แตกใจหม่นหมอง ด้วยเห็นว่าฉันแต่พอได้
เปนเจ้าแผ่นดินขึ้นใหม่ๆ ก็คิดโลภลามจะเอาบ้านเมืองลาวไกลๆ
มาเปนเมืองขึ้น ให้กองทัพรีบยกขึ้นไปในเพลาเข้ายากหมากแพง
ไม่รู้ศุขทุกข์ของราษฎรว่าขัดสน ฝ่ายแม่ทัพที่ขึ้นมาเล่าก็คิดจะ
เอาแต่บำเหน็จความชอบแด่เจ้านายของตัว ไม่มีกรุณา จะเอา
ลาวเปนหนังน่าไฟให้ไปตายในการรบ แลตายด้วยอดอยากก่อน
ไทยดังนี้เปนแน่ เหตุการณ์อันนี้เธอจงดำริห์ดูให้มาก ฉันจะคิด
มาให้ก็ไกลตา เธอมีปัญญาแลได้ขึ้นมาเห็นลาวเองแล้ว จะคิด
อย่างไรอย่าให้มันเสียใจแตกร้าวนักนั้นจึงจะดี ที่จริงนั้นการครั้งนี้
เปนท่วงทีช่องคราวที่ฝ่ายเราจะทำกับเมืองเชียงตุงเชียงรุ้ง เพราะ
มีการรบพุ่งข้างเมืองพม่าแลกระบถจีนเมืองยุหนันหนองแสแดนซ่อ
แลพวก ๑๒ พันนาก็ยังหยกหยิกกันไม่ตั้งตัวติดในปีนี้ แต่ว่า
หูลาวไพร่พลเมืองลื้อแม้นถึงลาวผู้ดี ที่ไหนมันจะรอบรู้การงาน
เมืองไกล มันก็จะยังงมถือพม่าว่าเปนใหญ่ คงจะไล่อังกฤษ

ไปเสียเร็ว ๆ แล้วมาเปนที่พึ่งแก่เชียงตุงฤๅกระไรนั้น แลถึงมันจะรู้บ้างก็โดยธรรมดาใจลาวทั้งปวง มันไม่อยากได้เกียรติยศจะแผ่อาณาเขตรของเราออกไปเหมือนใจเรา มันจะเอาแต่ความศุขถึงความศุขที่ไทยได้ให้มันมามากแต่ก่อน ด้วยไม่ได้กะเกณฑ์ค่าราชการฤาเก็บส่วยไร่ไปเหมือนพม่าทำแก่เมืองเชียงตุงนั้น ก็จะไม่มีสติปัญญาที่มันจะเทียบเคียงคิดเห็นรฦกบุญคุณของเรา ถึงลางทีคิดเห็นก็จะเปนการของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไป เพราะฉันพึ่งได้แผ่นดินใหม่ มันยังไม่รู้ใจว่าจะทำอย่างไรแก่มันต่อไปข้างน่า เธอจงคิดอ่านชี้แจงเสียให้ลาวผู้ดี ๆ เขารู้การที่จริง ๆ นั้นไว้มาก ๆ จะได้ช่วยโต้ตอบแก้ไขคำไพร่พรั่นพริ่งนินทาบ้างกระมัง ข้อราชการซึ่งจะพึงสั่งในครั้งนี้ ก็ได้มีในท้องตราแลจดหมายของคุณพระยาศรีสุริยวงษ์แล้ว ความที่ว่ามาด้วยเรื่องคำอังกฤษลูกค้าเมืองเมาะตำเลิม มีในหนังสือพิมพ์ว่าด้วยการเมืองเชียงใหม่นั้น อย่าให้ออิงไปในกองทัพนักจะเข้าหูลาว เธอจงอ่านเองแล้วคิดอ่านตริตรองแต่กับเจ้าพระยายมราช แลผู้ใด ๆ ที่จะเปนเพื่อนคิดได้ราชการจริง ๆ นั้นเถิด การอังกฤษรบกับพม่านั้นถ้าคนที่เมืองไกล ๆ ไม่รู้กำลังอังกฤษว่าเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ไม่รู้กำลังพม่าว่า ตั้งแต่เสียเมืองแก่อังกฤษในปีวอกฉศก ๑๑๘๖ มานั้นแล้ว จะมีที่ได้ทุนรอนกำลังบ้านเมืองมาแต่ไหนก็หาไม่เลย นั้น ก็จะคิดเห็นไปข้างว่าชรอยพม่าเดี๋ยวนี้ จะมีกำลังเจริญขึ้นกว่า

ครั้งแผ่นดินเจ้าจักไก ทำศึกกับอังกฤษครั้งโน้นแล้ว ถึงอังกฤษ
ก็ตั้งอยู่ใกล้พม่ารอบด้าน คือ ข้างเมืองเยงคลา เมืองกะแซ
เมืองอัศสัน ด้านเหนือเมืองยะไข่ ด้านตวันตกเมืองเมาะตำเลิม
เมืองทวาย เมืองมริด เมืองตนาว ข้างด้านตวันออกเฉียงใต้ใกล้
เขตรแดนทุกทิศก็ดี ชรอยพม่าจะรู้เปนแน่ว่าอังกฤษจะมีกำลังถอย
น้อยกว่าตัวลง ถึงแม้เปนเมืองจำนนมาถึง ๒๙ ปีแล้ว ครั้นจึง
คิดพร้อมใจกันต่อสู้อังกฤษอิก แลซึ่งใครจะเห็นไปดังนั้นนั้นผิดนัก
เห็นจะมีแต่ความคิดลาวเชียงตุงเชียงรุ้งลาวพวนบ้างกระมัง แต่ที่
จริงนั้นการครั้งนี้ก็เกิดเหตุขึ้นเพราะโง่อย่างหนึ่ง ขัดสนอย่างหนึ่ง
ของพม่า เพราะแต่เดิมเจ้าเมืองย่างกุ้งถือว่า ลูกค้าฝรั่งเศส
อเมริกันไม่ได้อยู่ใต้ร่มธงของอังกฤษ เปนแต่ลูกค้ามาห่างๆ
เห็นจะมีอำนาจน้อยจึงทำข่มเหงตามอำเภอใจตัว ด้วยเข้าใจว่า
อังกฤษจะไม่เอาเปนธุระ ฤาพวกแขกเทศลูกค้าที่อยู่ใต้ร่มธง
อังกฤษก็สำคัญเสียหมิ่นๆ ว่าแขกดอกมิใช่อังกฤษ จึงข่มเหง
เอาอาณาประโยชน์ของตัวไม่กลัวจะเกิดความ ครั้นเมื่อเจ้าเมือง
ฝรั่งเศสไปว่ากับเมืองอังกฤษ ว่าเมืองพม่าอังกฤษได้มาทำสัญญา
ไว้แต่ก่อน ให้อังกฤษต่อว่าความลูกค้าฝรั่งเศสให้ ถ้าไม่ต่อ
ว่าฝรั่งเศสจะยกมารบพม่าเอง ฝ่ายอังกฤษกลัวเมืองพม่าจะเปน
ของฝรั่งเศสเข้ามาคั่นกับเขตรแดนบ้านเมืองทั้งปวงของอังกฤษที่จะ
ได้ตั้งไว้ใกล้เคียงพม่ารอบด้านนั้น จึงรับธุระสั่งให้เจ้าเมืองเยง

คลามาต่อว่า เมื่อยังคับเข้าวิลาศลงมาถึงเขงคลาแล้ว ลูกค้าอเมริกันแลลูกค้าแขกเทศเปนอันมากก็มาซ้ำพ้องเข้าอีก เข้าเมืองเขงคลาจึงให้หนังสือมาถึงเจ้าอังวะ แลให้ก้อมโมโดลายาตมาต่อว่าที่ย่างกุ้ง จะให้พม่าใช้เงินให้ลูกค้าตามพ้องที่ว่าพม่าเก็บริบเอาสิ่งของเขามา ฝ่ายพม่าไม่อยากเสียเงิน คิดแก้ไขด้วยความคิดบ้าง ว่าถอดเจ้าเมืองย่างกุ้งทำโทษให้แล้ว ที่จะชำระเงินทองให้ไม่เปนธุระเจ้าอังวะ ๆ ตั้งเจ้าเมืองย่างกุ้งมาผิดก็ได้ถอดทำโทษให้อังกฤษแล้วเปนแล้วกัน ที่เงินทองเกี่ยวข้องนั้นใครเอามาก็ไปเอากับคนนั้นเถิด ครั้นอังกฤษไม่ฟัง ว่าข่มขู่ต่อว่าไปไม่เลิกแล้วเสีย ก็ไม่ใคร่ออกมาหา พาโลว่าผู้มาว่าเปนคนเมาสุรา มีหนังสือไปเขงคลาว่า ให้เปลี่ยนคนเจรจาความเมืองมาใหม่ คิดอุบายขวาง ๆ ไปโดยฤทธิโง่งมทั้งนั้น ครั้นเจ้าเมืองเขงคลาโกรธแต่งกองทัพมา ครั้นจะยอมก็จะต้องเสียใช้ค่าทุนทรัพย์ที่ยกมามากมายนักไม่มีเงินจะใช้ จึงต้องดุเกะกะท้าทายไปแลต่อสู้ไปตามจน ครั้นภายหลังฟังดูก็เห็นว่าไพร่พลพม่าแลแม่ทัพนายกองข้างพม่าทั้งปวงไม่เต็มใจสู้ ขัดเจ้าไม่ได้ก็มาฝ่ายเจ้าเล่าก็ไม่ได้ยินว่าใช้สติปัญญาปฏิบัติตามเหตุผล คิดเอาแต่การดุร้ายจะกดขี่พม่าที่อยู่ในอาญาตน ให้มาต่อสู้ด้วยกลัวอาญาอย่างเดียว จนแม่ทัพคนหนึ่งซึ่งเข้าอังวะจะเอาโทษว่าสู้อังกฤษไม่ได้นั้น หนีมาเข้าด้วยอังกฤษเสียกับคนในกองทัพสักพันเศษ แล

ฟังข่าวดูได้ยินว่าพวกเมืองอังวะเมื่อได้ยินว่าในทัพอังกฤษเกิดความไข้มากลงรากชุมก็คิดใจว่าเทวดาช่วยข้างพม่า ฤาเมื่อแอดมิราลออสเตอร์ แม่ทัพเรือผู้ใหญ่ในอังกฤษมาป่วยตายลงที่เมืองปรอน เห็นเรืออังกฤษทุกลำชักธงกึ่งเสาเศร้าโศกคำนับกันตามธรรมเนียมเขา ก็คิดใจว่าแม่ทัพอังกฤษตายเสียแล้ว เห็นจะไม่มีใครบัญชาการ จะกลับเปนคุณข้างพม่า ฟังดูมีแต่การโง่ๆ บ้าๆ ทั้งนั้น เมื่อรบครั้งก่อนพม่าค่อยสู้อังกฤษอยู่ได้แต่คุมเหงคุมเหงหลายวัน ครั้งนี้ไม่ได้ยินสักแห่งหนึ่งว่าพม่าต่อสู้อังกฤษอยู่ได้ช้าจนห้าชั่วโมงเลย ฉันคาดคะเนการว่าในเมืองอังวะครั้งนี้ถ้าทัพอังกฤษจวนใกล้เข้าไป ที่จะมีใครมาเกลี้ยกล่อมยินยอมทำสัญญาเหมือนครั้งก่อนเห็นจะไม่มี เข้าอังวะเมื่อเต็มที่เข้าก็เห็นจะเปนบ้าดุร้ายไม่ได้เรื่องจนเขาขับฆ่าเสีย ฤามาส่งให้อังกฤษอย่างเจ้าลังกา ฤาจะลาบวช จะหนี จะฆ่าตัวตายเสีย เมื่อเปนดังนี้ผู้ที่จะรับเปนเจ้าแผ่นดินพม่าต่อไปเห็นจะไม่มี เพราะไม่มีกำลังจะต่อสู้อังกฤษแลทุนรอนจะไกล่เกลี่ยเกลี้ยกล่อมให้ความแล้ว ก็คงจะวุ่นกันไม่ช้าวันในปีนี้เปนแน่ แต่ข้างฝ่ายอังกฤษนั้นเขามาทำศึกครั้งนี้ก็ไม่อยากได้เมืองอังวะดอก อยากจะเอาชนะเอาเงินใช้ฤาเขตรแดนใกล้ๆเลเปนที่ค้าขายเท่านั้น เมื่อเมืองพม่าอังวะเปนดังว่าเขาจะทำอย่างไรนั้น ฉันยังคาดการไม่ถูกเลย ยังไม่รู้ความคิดเขา แต่ฝ่ายเราครั้งนี้เพราะเหตุที่มีศึกพม่ากับอังกฤษดังว่ามานี้ การที่

เราประสงค์จะเอาไชยชำนะแก่เมืองเชียงตุงนั้น ก็เปนการเข้าช่อง
แคบอยู่ในหว่างเวลาจำมัดเข้าเฉภาะในปีนี้จริงๆ จะรู้ที่ทำอย่างไร
เพราะว่าเมืองเชียงตุง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่าน
ได้ให้เมืองเชียงใหม่ไปทำไว้ครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ช้าพอสิ้นแผ่นดิน
ท่านลงมา เรามาได้แผ่นดิน ถ้าจะนิ่งเสียไม่คิดอ่านต่อไปให้
สำเร็จก็จะเสียเกียรติยศ นานาประเทศราชที่รู้ความเก่าก็จะสำคัญ
ว่าเราขลาดมีอำนาจน้อยกว่าท่าน ไม่ทำการทัพศึกสงครามได้
ถ้าพม่าไม่มีความกับอังกฤษ ฤาเปนความก็ว่ากล่าวแล้วกันเสีย
ไม่ร่อยหรอยับเยิน เมื่อไภยมีกับเชียงตุงเขาก็คงให้กองทัพมา
ช่วยการก็จะมากไปน่อยหนึ่ง ถึงกระนั้นก็ควรเราจะทำให้ได้
ด้วยมานะรักษาเกียรติยศ และจะได้ทำขุนนางของเราให้เคยการ
ทัพศึกไว้ ไม่ให้สิ้นสูญคนรู้คนเคยการสงคราม ก็ถ้าพม่าได้
ต้องรบกับอังกฤษมาจนร่อยหรอ เสียรพลและเขตรแดนแล้วจึ่งเสร็จ
ความกัน เมื่อเปนฉนั้นการก็เปนที่ข้างเรามากขึ้น แต่ถ้าปีนี้
ฝ่ายเราไม่สบาย ฟ้าฝนไม่บริบูรณ์ เสบียงอาหารขัดสน เราจะ
งดรอรวบรวมเสบียงอาหารต่อการปีหน้าสบายสดวกแล้วจึงจะทำก็ได้
จะผัดการไปต่อปีหน้าก็ควร แลการครั้งนี้เมืองอังวะและเขตรแดน
พม่าข้างเหนือก็เปนไข้หนักงอมแล้ว ที่จะไม่ตลอดไปจนปีหน้า ถ้า
เราจะว่าจะทำแก่เมืองเชียงตุงยังไม่ได้ในปีนี้ เพราะขัดสนผิด
เคืองเสบียงอาหาร จะผัดการว่าต่อปีหน้าดังเขาว่าแก่ฉันครั้งหนึ่งที่

นั้นไม่ได้เปนแน่ เพราะถ้าอังกฤษเขาได้เขตรพม่าชิดเชียงตุงเข้า
มาทางเหนือแล้ว เราจะยกไปติเชียงตุงทีหลัง พวกลาวเชียงตุง
ก็จะหวังเข้าพึ่งอังกฤษ ฝ่ายอังกฤษก็ไว้ตัวเปนคนดีมีคนในประเทศ
ใกล้เคียงเปนที่รัก ทำใจคิดว่าจะไม่ให้คนในประเทศใกล้เคียง
เปนข้าเปนชเลยแก่กัน ถ้ารับเอาธุระเชียงตุง มีหนังสือเข้ามา
ต่อว่าไต่ถาม แลห้ามปรามฝ่ายเราไม่ให้ทำกับเชียงตุง ด้วย
สำนวนเช่นว่าทามล่วงน่าไว้ในหนังสือพิมพ์ กับที่ว่าด้วยเชียงใหม่
ที่ส่งขึ้นไปแล้วนั้น การของเราก็จะขัดข้องเสีย แลเมื่อเปนไป
ได้ดังนี้ หัวเมืองลาวประเทศราชของเราทั้งปวงก็จะหมิ่นประมาท
เราได้ ก็จะเกิดความร่อยหรอไปเร็วทีเดียวยากนักหนา ในคำ
ที่มีในท้องตราที่ให้พระศรีสหเทพถือขึ้นมา ได้สั่งขึ้นมาว่า ถ้า
พวกฮ่อมาว่ากล่าวห้ามกองทัพเราไม่ให้ทำแก่เมืองเชียงตุง เพราะ
ว่าเคยค้าขายกับฮ่อเข้าของเกี่ยวค้างกันอยู่ จะว่าโยเยชักช้าให้
เสียราชการตามประสงค์เราไป ก็ให้เธอคิดอ่านโต้แย้งอย่างใด
อย่างหนึ่งแล้ว ริบเอาราชการตามประสงค์ของเราจงได้นั้น ซึ่ง
จะสั่งเธอมาดังนี้ ก็ได้แต่เมื่อจีนฮ่อมาว่าขัด ถ้าหากว่าอังกฤษ
มาขัดแล้วก็ยากทีเดียว จะบังคับเธออย่างก่อนไม่ได้ เพราะ
ฉนี้คิดดูให้ดี อย่าเปนคนใจเสาะเพราะเสียงอาหาร ตริตรอง
การให้รอบคอบเบื้องน่าเบื้องหลังนั้นเถิด เธอจะว่าพูดมายืดยาว
เปนหนักหนา ไม่บังคับบัญชาสั่งขาดอะไรไปสักคำ เปนน้ำท่วม

ทุ่งไป ก็จะให้ชิชาดไปอย่างไรได้ ด้วยการไกลตา ได้ฟังข่าวมาก็แต่ว่ายังเดินทัพอยู่ ว่าด้วยเสบียงอาหารในหัวเมืองลาวเล่า เธอกับเจ้าพระยามราชยอกมาก็ไม่ต้องกัน ข้างเธอว่ามา ๒ ครั้งแล้ว ว่าไม่เปนไร พอจะให้เปนไปได้ แต่เจ้าพระยามราชไปรับสมอ้างอ้ายลาวนครลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ว่าลาวว่าจริง จะให้ฉันตัดสินอย่างไรคิดกันดูให้ดีเถิด ฉันไว้ใจแก่เธอมาแล้ว

อนึ่งว่าด้วยเรื่องข้างพวกเชียงรุ้งสิบสองพันนานั้น ฉันคิดว่าแต่ก่อนเราก็ได้ว่าแก่อุปราชามหาไชยว่า เราไม่โลภอยากได้บ้านเมืองสิบสองพันนา แลจะใคร่กักขังครอบครัวของอุปราชาแลมารดาไว้นั้นก็หามิได้ แต่จะใคร่ได้แต่เกียรติยศ ให้ราชบุตรผู้เปนเจ้าเมืองเชียงรุ้งมาคำนับ อ่อนน้อมขอมารดา อุปราชามหาไชยแลครอบครัวไปโดยเคารพแล้ว จะยอมให้ไปจากเมืองหลวงพระบางแลเมืองน่านโดยสดวก ถึงเมื่อพระยาประวิไชยแลท้าวพระยาลือซึ่งนางขึ้นแก้วมารดาอุปราชา ใช้ลงมาหาฉันเมื่อการพระบรมศพนั้น ฉันก็ได้ว่ากำชับขึ้นไปแต่ว่า ให้คิดให้ราชบุตรมาคำนับเราเปนเกียรติยศ อย่าให้อายน้อยหน้าพม่าเท่านั้น คำนี้ก็เปนคำออกจากปากฉันที่เปนเจ้าแผ่นดิน แล้วพวกลาวลือก็ได้ยินไป แลได้มีในท้องตราไปเมืองน่านเมืองหลวงพระบาง กับอุปราชามหาไชยเมื่อเขาแรกขึ้นไปนั้น ความก็ออิงไปในพวกครอบ

ครัวลาวล้อ จนเขาก็ได้มีหนังสือสรรเสริญเราไปถึงพวกเมืองเชียงรุ้ง แล้ว แลครั้นถ้าเธอจะคิดรุดไปตีเมืองเชียงรุ้งก่อนเชียงตุง เอาเสบียงอาหารเปนกำลังดังว่าในใบบอกลงมา ตามความคิดพระยานานวาเธอเห็นชอบราชการด้วยนั้น ถาจะทำแกเมืองเชียงรุ้งด้วยรบร้อนอุกรุกรยกวนไม่มีเหตุที่ควรก็ด่วนทำนั้นแล้ว ฉันนึกอายอดสูแก่พวกลาวล้อมันจะติเตียนได้ว่าเปนเจ้าแผ่นดินใหญ่ ฟ่อลวงมันด้วยการไม่จริงดังว่าแก่มันแต่ก่อน อนึ่งการที่เราเริ่มจะยกทัพขึ้นไปครั้งนี้ ก็มีกิตติศัพท์ว่าจะไปทำแก่เมืองเชียงตุงแห่งเดียวดอก เพราะฉนั้นใจ ฉันรัก แต่การเกลี้ยกล่อมเล้าโลมให้ได้มา โดยนวลฤๅจนใจในที่ของราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ้งผู้เดียว อย่าให้การเห็นว่าเราฟ่อลวงอปราชามหาไชยพี่น้องเขาให้ตายใจ แล้วยกไปกดขี่ข่มเหงเอาจึงจะควร อนึ่งถึงเมืองเชียงตุงก็ดี เมื่อกองทัพเราจะยกไปตีให้ถึงก็ขัดเสบียงอาหารแล้ว หากว่าจะไปตลอดมิได้ก็ให้คิดมิหนังสือไปเกลี้ยกล่อมมหาขนานให้เข้าหาเราเสียเปนเกียรติยศ ถ้าการอย่างไรในระหว่างนี้พอจะสำเร็จได้ เพราะเชียงตุงเดียวนี้จะคิดพิงพม่าก็ไม่ได้ แลการที่เรายกขึ้นไปเปนทัพใหญ่ก็อ้างอิง ถ้าพวกเชียงตุงตื่น ๆ น่อยหนึ่งก็เห็นจะเข้ามาหาเรากระมัง ฯ

ภาค ๕
กองทัพถอยจากเมืองเชียงตุง

ลายพระหัตถ์กรมหลวงวงษา ฯ กราบบังคมทูล

ข้าพระพุทธเจ้าได้ทรายเกล้าทรายกระหม่อม ในพระอักษรที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานให้นายสุจินดาถือหนังสือขึ้นมานั้นสิ้นทุกประการแล้ว พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้

ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมมาว่า ให้มีความอุสาหะอดทนกระทำเอาเมืองเชียงตุงให้จงได้นั้น เปนความสัตย์ความจริง ถึงจะลำยากยากเข็ญสักเท่าใด ๆ ก็ไม่เอือเพื่อแก่กายเสียดายชีวิตร คิดแต่จะสนองพระเดชพระคุณให้รุ่งเรืองพระเกียรติยศปรากฏไปทั่วนานาประเทศ อย่าว่าแต่จะค้างอยู่ห้าปีหกปี ถึงสิบปียี่สิบปีก็ไม่มีเกียจคร้านพรั่นพริ่งหามิได้ ด้วยทรายแน่อยู่ว่า ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นมาทำราชการสนองพระเดชพระคุณนี้ก็ทรงพระกรุณา โปรดเกล้า โปรดกระหม่อม ปกครอง ป้องกัน ครอบครัวมิให้ ได้ความเดือดร้อน มีความเย็นใจเปนล้นเกล้าล้น

กระหม่อม มิได้คิดห่วงน่าห่วงหลัง เปนแต่ตั้งหน้าสนองพระเดชพระคุณอย่างเดียว แต่การที่จริงนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขนมากระทำกับเมืองเชียงตุงครั้งนี้ ไม่เหมือนกับครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปกระทำกับญวน เมื่อคราวนั้นพวกเขมรได้ความเดือดร้อนเจ็บแค้นญวนเปนอันมาก เจ้านายก็มีแต่เปนผู้หญิง ญวนจะคิดทำลายล้างให้สิ้นสูญสกูลเจ้านายเขมร ญวนจะคิดเอาเมืองเขมรเปนเมืองญวน เขมรจึงเต็มใจสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพมหานคร มิแต่จะคิดประทุษร้ายต่อญวนอย่างเดียว จึงช่วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา รักษาบ้านเมืองไว้ได้แข็งแรง การบ้านเมืองครั้งนั้นผิดกันกับลาว พวกลาวเมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองน่าน เมืองแพร่เหล่านี้ คิดแต่ว่าทำมาหากินสบายอยู่แล้วก็เปนสุข ไม่พอใจจะคิดทำศึกสงคราม แม้นได้ครอบครัวเมืองอื่น ๆ มาเปนทาษเปนชเลยของเจ้าเมือง ฤๅอุปราช ราชวงษ์เปนแพนกกัน จะมีความดีใจอยู่ ถ้าจะเอาครอบครัวมาใส่บ้านเมืองเปนส่วนกลางให้รุ่งเรืองนั้น ไม่มีความยินดีหามิได้ เหมือนพวกลื้อที่ตกค้างอยู่เมืองสะเลา เมืองเหงา เมืองหลวงพระบาง ไม่มีผู้ใดสงเคราะห์อุดหนุน ก็ต้องตัดไม้ถางไร่ทำนารับพระราชทานคนละเล็กคนละน้อยพอเยียวยาไปเท่านั้น ครั้นจะทำมาหากินให้พอประโยชน์ ไร่นาที่ใกล้ ๆ ก็มีเจ้าของอยู่สิ้น ครั้นทำออกไปไกล

บ้านไกลเมือง เจ้าเมืองก็ไม่ไว้ใจ ให้ไปจับกุมเอาตัวมาคุม ไว้กลัวว่าจะหนี ดูลำบากเปนล้นเกล้า ฯ กองทัพขึ้นมาครั้งนี้ ครอบครัวลือมีความพอใจ ด้วยได้สงเคราะห์ตามสมควร แต่ กองทัพมาพักอยู่เมืองใด พวกลาวเมืองนั้นก็ไม่อยากจะให้อยู่ช้า ด้วยปลาในลำน้ำแลหนองที่เมืองลาวนั้น พวกลาวหารับพระราช ทานวันยังค่ำ คนใดได้ปลา ๙ ปลา ๑๐ ปลา ก็ชื่นชมยินดีกัน ว่าวันนี้หาปลาได้มาก ได้เอามาซื้อขายแลกลำกับกองทัพ ๆ ลง หาปลารับพระราชทานบ้าง พวกลาวก็หาปลารับพระราชทานขัด สนเข้า ถึงผลไม้ในป่าในบ้านที่ใกล้บ้านใกล้เมือง พวกกอง ทัพไปเก็บรับพระราชทานเสียบ้างก็เปลืองไป พวกลาวจึงไม่อยาก ให้กองทัพอยู่ช้า เมื่อข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปเมืองเชียงตุงครั้งนี้ พวก หัวเมืองลาวประเทศราชซึ่งยกล่วงขึ้นไปก่อนนั้น เดินทางวันหนึ่ง เดินแต่ ๒ ชั่วโมงบ้าง ๓ ชั่วโมงบ้าง ทางไหนทัพใหญ่หนุนขึ้นไปก็ ได้เดินเต็มวัน แต่ก่อนนั้นก็ต้องกดขี่ข่มเข็นว่ากล่าวกันเต็มที เมื่อ ถึงเมืองที่รบนั้น จะอาไศรยได้ก็แต่คนกรุงค่อยกล้ากว่าลาวสัก น่อยหนึ่งก็น้อยนัก นายหนึ่งมีไพร่ ๑๐ คนบ้าง ๓๐ คนบ้าง ต้องให้อยู่รักษาช้างบ้าง รักษาเสบียงบ้าง ออกไปรบกับนาย นั้นถือสัปทนถือหอกถือดาบ อยู่รักษานายบ้าง จะมีคนถือปืน เข้ารบ นายหนึ่งสักสี่ห้าคนเท่านั้น พวกลาวนายหนึ่งคุมไพร่ร้อย หนึ่งสองร้อยก็จริง ก็แต่ว่าขี้ขลาดนัก ได้ยินเสียงปืนหนาไม่ได้

หลีกเลี่ยงหลบเหลื่อมไป ครั้นพวกไทยหลวมตัวเข้าไป พวกลาวก็ไม่ช่วย ครั้นจะให้พวกไทยกดพวกลาวเข้าไปก็น้อยตัวกลัวลาวเหลือที่จะควบคุมดูแล ข้าพระพุทธเจ้าได้คิดอุบายถ่ายเทหลายอย่างใช้ทั้งร้อนทั้งเย็น พวกลาวกลัวก็กลัว แต่ขี้ขลาดก็ไม่หาย

อนึ่งปืนสัมมาทิฐิทางสั้นกว่าทางปืนอ้าย พวกเมืองเชียงตุงปืนเมืองเชียงตุงกระสุนเล็กกว่าปืนสัมมาทิฐิก็จริงแต่ทางยาว กระสุนตกถึงค่ายข้าพระพุทธเจ้า เมืองเชียงตุงก็อยู่บนเขาสูงกว่าทัพที่ไทยอยู่ ถึงจะทำป้อมหอรบก็เหลือกำลังที่จะทำให้สูงเสมอเมืองเชียงตุงได้ ปืนใหญ่ฝ่ายเราต้องเอาเข้าไปยิงพ้นจากน่าค่าย ๒๐ เส้นบ้าง ๓๐ เส้นบ้าง แต่กระนั้นกระสุนก็ไม่ใคร่จะตกเข้าไปในเมืองได้ ครั้นใส่ดินให้มากเหลือพิกัด จะให้ขับกระสุนให้แรง ปากกระบอกก็ร้าวออกไป รางปืนเอาขึ้นบรรทุกช้างไปช้างเขย่านักเดี๋ยวก็หลวม โยกคลอนง่อนแง่นเข้าก็ชำรุด ต้องเอาไม้ทาบผูกรัดไว้ พอใช้ได้คราวหนึ่ง ๆ ไม่แน่นหนา ยิงสัก ๒ นัด ๓ นัด เพลาก็หัก ต้องเปลี่ยนเพลาใหม่ จะเอาเข้าไปยิงให้ใกล้ให้กระสุนปืนตกเข้าไปในเมืองทุกนัด ๆ จะอาไศรยรางลากไปมาให้ว่องไวก็ไม่ได้ ต้องถอดออกจากรางให้คนหามไปหามมาทุกคราว ๆ ซึ่งขึ้นไปกระทำกับเมืองเชียงตุงครั้งนี้ ก็เปนโชคไชยได้ย่ำยีหัวเมืองขึ้นเมืองเชียงตุงเปนหลายเมือง มิได้

แตกแตนยับเยินพ่ายแพ้แก่ข้าศึกสักครั้งเดียว เห็นการว่าจะรบรับขับเคี่ยวไปไม่ตลอด ก็ถอยทัพกลับลงมาโดยสดวก ถ้าจะทรงพระกรณาโปรดเกล้า ฯ ให้ขึ้นไปกระทำเอาเมืองเชียงตุงให้ได้ในเทศกาลแล้งน่า ถ้ากำลังผู้คนแลสาตราวุธแต่เท่านี้ก็เห็นจะไม่ได้เมืองเชียงตุงเปนแท้ เกลือกว่าจะเสียที่พ่ายแพ้แตกทัพกลับถอยลงมา ก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ ด้วยอ้ายพวกเมืองเชียงตุงมันก็รู้ว่าผู้คนเขาบาง ได้เห็นผีมือทแกล้วทหารไทยลาวฝ่ายเราเสียแล้ว มันก็จะสู้รบแขงแรงขึ้นกว่าครั้งนี้ จะขอรับพระราชทานท่านผู้ใหญ่ที่กล้าไม่พาลาวขี้ขลาด ให้ดุ ๆ สักน่อย ไม่เห็นแก่เล็กแก่น้อย ไม่หาผลประโยชน์ของตัวก่อนราชการให้กดทัพขึ้นมาทางเมืองหลวงพระบาง เกณฑ์กองทัพเมืองนครราชสิมา แลหัวเมืองลาวพุงขาว คือ เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร เมืองอุบล เมืองสกลนคร เพิ่มเติมมาบรรจบสมทบเข้ากับกองทัพเมืองหลวงพระบาง ตัดขึ้นมาทางเมืองเชียงของให้ถึงเมืองเชียงแสนแต่ในข้างขึ้นเดือน ๓ ยี่ ฉลูเบญจศกอิกทางหนึ่ง ฝ่ายทางเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เกณฑ์กองทัพขึ้นมาครั้งนี้ก็หาได้ครบถ้วนตามจำนวนไม่ ได้ทรายเกล้าทรายกระหม่อมว่า ถ้าผู้ใดไม่มาก็เสียเงินให้แก่เจ้านาย คนจึงเขาบางไป จะขอรับพระราชทานผู้ใหญ่ที่กล้า ๆ ไม่พาลาวขี้ขลาด ให้ดุ ๆ สักน่อย ไม่เห็นแก่เล็กแก่น้อย ไม่หาผล

ประโยชน์ของตัวก่อนราชการ แขงแรงกว่าเจ้าพระยายมราช
กดทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ยกขึ้น
มาให้ครบถ้วนตามจำนวนเกณฑ์อย่าให้ขาดได้ กำหนดให้ถึงเมือง
เชียงแสนพร้อมกับกองทัพเมืองหลวงพระบาง อนึ่งข้าพระพุทธเจ้า
ก็จะกดทัพเมืองแพร่แลหัวเมืองขึ้นเมืองน่าน แล้วจะขอรับพระ
ราชทานหัวเมืองฝ่ายไทย ตั้งแต่เมืองอ่างทองขึ้นมาจนกระทั่ง
เมืองอุตรดิฐ ขอให้เจ้าเมืองคุมทัพขึ้นมาเข้ากองข้าพระพุทธเจ้า
สักห้าพันหกพัน แต่พอให้มั่งคั่งสักน่อยจึงจะค่อยแขงแรง จะต้อง
ขอรับพระราชทานกดขี่เมืองลาวโดยอุกฤษฐ หยิบเอาข้อผิดคิด
ฆ่าเจ้าเมืองฤๅอุปราชราชวงษ์ที่เปนผู้ใหญ่ คิดฆ่าเสียให้ได้สัก
คนหนึ่งสองคน หัวเมืองลาวเหล่านี้จึงจะราบคาบ กล้าหาญ
แขงแรงเต็มใจทำราชการสนองพระเดชพระคุณ นิไสยลาวมาก
ไปด้วยความเกียจคร้านโดยธรรมดาประเพณีบ้านเมือง ถึงจะทำไร่
นาสิ่งใด ถ้าแดดร้อนเข้าต้องหยุดก่อน ต่อเย็น ๆ จึงจะทำ
เดินทางสายสักน่อยหนึ่งก็ต้องหยุด เย็น ๆ จึงจะไป ไม่เคย
ได้ความลำยากยากเลย ไม่เคยเสียเข้าเสียของสิ่งไรกับผู้ใด
เสียให้ก็แต่หมอนลาวกับใบเมี่ยงบ้างสักเล็กน้อย แต่ครั้งพระยา
ราชสุภาวดียังเปนที่พระยาศรีขึ้นไปอยู่เมืองน่านครั้งก่อน ลาวก็
บ่นแทบทุกคน ว่าต้องเสียเงินเสียทองเปนเบี้ยเลี้ยงแทบจะหมด
บ้านหมดเมือง เมื่อจะกลับลงไปก็ข่มเหงชิงกวาดเอาครอบครัว

เมืองเวียงจันท์ ที่เมืองน่านได้มาไว้สองร้อยเศษ ว่าจะเอาลงไปเปนหลวง พระยาน่าน พระยาหอน่า ลงไปกรุงเทพมหานครสืบดูรู้ว่าหาได้ถวายเปนคนหลวงไม่ เอาไปซ่อนไว้ที่กรุงเก่าเอาเปนอาณาประโยชน์ พระยาหอน่ามาว่ากับข้าพระพุทธเจ้าว่า จะบอกลงไป ขอรับพระราชทานคืนเอาขึ้นมาจะผิดชอบเปนประการใด ข้าพระพุทธเจ้าห้ามไว้ว่าอย่าเพ่อวุ่นวาย ข้าพระพุทธเจ้ากลับลงไปกรุงเทพมหานครแล้วจะไต่ถามดู ได้ความประการใดแล้วข้าพระพุทธเจ้าจึงจะกราบทูลพระกรุณาให้โดยสมควร ไม่อยากจะเสียอะไรแก่ใครเลย อยากแต่จะได้อย่างเดียว ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปสนองพระเดชพระคุณครั้งนี้ สู้เอาอกเอาใจให้ขึ้นเข้าของมากก็คิดเนื้อคิดใจชื่นชมยินดี ของถวายของลาวกล้วยสี่ห้าหวี พลสักร้อยใบ ยาสักสิบกลุ่ม หมากเชือกสักมัดหนึ่ง นี่เปนเจ้านายใหญ่ที่เดียว สู้ถนอมเอาใจไว้ว่าเปนเมืองประเทศราช ก็ยิ่งกำเริบหนักไป นายทัพนายกองไพร่พลจะไปหาอะไรเปนหมากพลูเปรี้ยวหวานรับพระราชทานบ้างสักเล็กสักน้อย ขยับจะชวนวิวาทมาว่าขานต่อว่าต่อกล่าวเอาเปนมากมายที่เดียว ข้าพระพุทธเจ้าก็สู้อดออมเกลี่ยไกล่เอาเงินใช้ให้เสียบ้าง ก็สงบไปคราวหนึ่ง ๆ ก็เต็มอดเต็มทนอยู่แล้ว ครั้นจะทำให้เข็ดหลายบ้าง ก็เกรงว่าท่านผู้ใหญ่ ๆ ในกรุงเทพมหานครจะติเตียนครหาว่า ทำให้หัวเมืองประเทศราชแตกร้าวเพราะกองทัพขึ้นมาย่ำยี หัวเมืองลาว

เหล่านี้ถ้าจะเอาไว้เปนเมืองประเทศราช เอาแต่ไม้ไหล้ของถวายประจำปีบ้างเล็กน้อยเช่นแต่ก่อน ทิ้งไว้อย่างนี้ก็ได้ ถ้าจะเอาไว้ใช้ไพร่พลไปศึกสงคราม ต้องขอรับพระราชทานข้าหลวงที่แขงแรงเปนผู้ใหญ่ ๆ ขึ้นไปประจำอยู่ให้ทุกเมือง ๆ ซำระบาญชีสังกัดพลให้มั่นคง ภายหลังจะได้เรียกเอาส่วยสาอากร เมืองไหนไปทัพเสียเท่าใดจะหักส่วยสาอากรให้ ไหน ๆ ก็ได้เปนไพร่พ้าข้าแผ่นดินเหมือนกันทั้งพุงขาวพุงดำ ถ้าจะทิ้งไว้อย่างนี้แล้วก็มีแต่จะละเลยเพิกเฉยไปทุกปี เหมือนเมื่อครั้งเกณฑ์ไปทัพเวียงจันท์ ต่อรู้ว่ากองทัพพวกเมืองเวียงจันท์แตกแล้ว กองทัพพุงดำจึงยกออกจากบ้านเมือง ครั้นจะปล่อยให้กองทัพไปตามใจไม่มีใครกดขี่ให้แขงแรง เอาโทษฆ่าฟันกันเสียบ้างแล้ว ก็เห็นไม่พรักพร้อมกันได้ ก็จะไม่สำเร็จเหมือนครั้งนี้เปนแน่ กองทัพจะเข้าไปประชิดอยู่แต่ทัพหนึ่งสองทัพคอยท่ากันเดือนหนึ่งเดือนครึ่งจึงจะพรักพร้อมกัน ไม่พอที่จะแตกข้าศึกก็แตกมา ถ้าไม่แตกมาช้างม้าผู้คนก็จะอดอยาก เพราะกำลังข้าศึกมากกว่า กองทัพออกหารับพระราชทานไม่ได้ จำนวนกองทัพซึ่งขอรับพระราชทานเพิ่มเติมขึ้นมาทั้งนี้ ขอพระราชทานให้มีท้องตราพระราชสีห์เกณฑ์กองทัพแลเสบียงเสียแต่ในเดือนแปดทุติยาสาธ ให้เขาทรายเกลี้ยทรายกระหม่อมแต่ต้นปี จะได้ตระเตรียมผู้คนช้างม้าเสบียงอาหารไว้ให้พร้อม พอตกแล้งจะได้ยกขึ้นไปให้ถึงเมืองเชียงแสน

ตามกำหนด แล้วขอรับพระราชทานจำนวนเกณฑ์ว่า เมืองนั้น
เกณฑ์คนเท่านั้น เกณฑ์เสบียงเท่านั้น ขึ้นมาให้ทรายเกล้า
ทรายกระหม่อมด้วย ขอรับพระราชทานยืนยาเหรียมกระสุนสองนิ้ว
สองนิ้วกึ่งสัก ๒๐ กระบอก กับดินดำสัก ๒๐๐ หาบ กระสุน
ยืนยาเหรียมสำหรับกระบอกสัก ๒๐๐๐ กระสุนยืนหลักสัก ๕๐๐๐
กระสุนยืนคายศิลาสัก ๒๐๐๐๐ ศิลาปากนกสัก ๕๐๐๐ ถ้าผู้คน
ซึ่งเกณฑ์ขึ้นมาเก่าใหม่พร้อมกันที่เมืองเชียงแสนแล้ว ก็จะริบยก
ขึ้นไปกระทำกับเมืองเชียงตุง ทางไหนเปนช่องแคบก็จะได้ตั้งค่าย
รายทางรักษาช่องแคบไว้ทุกตำบล ให้คนใช้เดินไปมาหากันได้
จึงจะทำการสดวก ถ้าจะให้แต่พอชอบใจลาวเมืองประเทศราชแล้ว
ถึงเทศกาลแล้งลงเมื่อไร ฝ่ายเมืองเชียงตุงก็แต่งให้พวกเมือง
เชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ไปเกลี้ยกล่อม
ฝ่ายเมืองเชียงรุ้งก็แต่งให้พวกเมืองหลวงพระบาง เมืองน่านไป
เกลี้ยกล่อม เมืองพม่าก็วุ่นวายอยู่อย่างนี้ เมืองเชียงรุ้ง เมือง
เชียงตุงเราก็ไปย่ำยีไว้ยับเยินอยู่แล้ว ก็คงจะสวามิภักดิ์มาพึ่งพระ
บรมโพธิสมภารเปนข้าขอบขัณฑเสมากรุงเทพมหานครเปนแน่ ถึง
ราชบุตรมหาขนานจะไม่มาเปนเมืองขึ้น ครอบครัวก็คงจะมา
ถึงได้เมืองเชียงรุ้ง เมืองเชียงตุง ก็จะไม่มีผลไม่มีประโยชน์
คุ้มทุนหามิได้ จะมาก็สักคราวหนึ่งสองคราว ไม่ยืดยาวหามิได้
ด้วยเห็นทางลำบากยากทั้งผู้จะไปจะมา ด้วยนิไสยสันดานลาวนั้น

มีอยู่ ๓ อย่าง เปนแต่อยากได้ของเขา ไม่อยากเสียของให้แก่ใคร กับเกียจคร้านเท่านั้น เหมือนกันตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ตลอดไปทุกบ้านทุกเมือง ไม่เหมือนชาติภาษาอื่น ๆ ที่จะต่ำช้าเหมือนภาษาลาวไม่มี ไม่รักชาติรักสกุล ถ้าใครมีเงินสักสองชั่งสามชั่งขอบุตรเจ้าเมืองอุปราชราชวงษ์เปนภรรยาก็ได้ ไม่ว่าไพร่ว่าผู้ดี ไม่ถือว่าจีนว่าไทย เอาแต่มีเงิน ถ้าใครได้บุตรเจ้าเปนภรรยาแล้วก็ยกย่องคนนั้นขึ้นเปนเจ้าด้วย ลาวไม่มีสติปัญญาตริกตราระวังหลังหามิได้ ยิ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีท้องตราพระราชสีห์ขึ้นมาเอาอกเอาใจอยู่เนือง ๆ พวกลาวก็ยิ่งกำเริบหนักไปไม่ใคร่จะกลัวจะเกรง ถ้าจะลูบไล้ไกล่เกลี่ยอยู่เช่นนี้ก็ไม่เปนการเปนงาน ถ้าจะเอาให้เปนการทัพการศึกได้ จะต้องใช้ตำราเจ้าพระยาดินทรเดชา ต้องรับพระราชทานตัดศีศะท้าวพระยาลาวผู้ใหญ่ ๆ เสียสักสองคนสามคน จึงจะยังคับบัญชาราชการสิทธิขาดสนองพระเดชพระคุณสืบต่อไป แล้วจะได้กลัวเกรงพระเดชพระคุณมากขึ้น การที่จะคิดขบถประทุษร้ายนั้นมันชิขลาดเปนจะตาย ไม่เปนไรหามิได้

กับได้รับพระราชทานถามนายมหาพรหม บิดานายเทพวงษ์ลือ ถึงเรื่องราวเมืองเชียงรุ้งแต่ก่อน นายมหาพรหมเล่าว่าเดิมพม่าตั้งเจ้าจันท์ บุตรเจ้าน้ำผึ้งเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ช่อตั้งเจ้าพรหมบุตรเจ้าเทนเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง เจ้าเทนบิดาเจ้าพรหม

นั้นเปนน้อง บิดาเดียวกันกับเจ้าน้ำผึ้งบิดาเจ้าจันท์ ๆ กับเจ้าพรหม วิวาทแย่งชิงกันเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง เจ้าจันท์ฆ่าเจ้าพรหมตายแล้ว เจ้าจันท์รู้ว่าช่อรู้ความเข้า จะลงมาจับเจ้าจันท์ ๆ ทิ้งเมืองเสียหนีไป อยู่เมืองอังวะ

ในจุลศักราช ๑๑๖๐ ปีชวดฉศก พม่าเกณฑ์กองทัพหมื่นคน พาเจ้าจันท์ขึ้นมาเมืองเชียงรุ้ง มาพักอยู่ที่เมืองเชียงตุง ยังหาถึงเมืองเชียงรุ้งไม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว (ในรัชกาลที่ ๑) กรุงเทพมหานครทรงทราบว่า เมืองสิบสองพันนาวุ่นวายไม่ปรกติ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าอินทราชาเมืองเชียงใหม่เปนแม่ทัพ คุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ยกขึ้นไปทางเมืองเชียงตุง จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพ้าอัตถเมืองน่านเปนแม่ทัพ คุมกองทัพเมืองแพร่เมืองน่านยกขึ้นไปทางเมืองเชียงรุ้ง แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เมืองหลวงพระบางยกขึ้นไปทางเมืองเชียงรุ้งอีกทัพหนึ่ง พม่าจึงแบ่งกองทัพออก ๕๐๐๐ คน ให้ขึ้นมาส่งเจ้าจันท์ที่เมืองเชียงรุ้ง พอมาถึงเมืองรายแขวงเมืองเชียงรุ้ง เจ้าพ้าเมืองน่านก็ยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองราย พม่า ๕๐๐๐ คนที่พาเจ้าจันท์มานั้นตกใจแตกกระจัดกระจายไป เจ้าจันท์จึงหนีไปอยู่เมืองแซ เจ้าพ้าเมืองน่านจึงได้เครื่องแต่งตัวเจ้าจันท์ อันเปนเครื่องสำหรับแต่งตัวเจ้าเมืองเชียงรุ้งแต่ก่อน ๆ มา ฝ่ายกองทัพเจ้า

อินทราชาเจ้าเมืองเชียงใหม่ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง กับหัวเมือง ขึ้นเมืองเชียงตุงหลายหัวเมือง จับได้เจ้าเมืองเชียงตุง เจ้าแสนเมือง แลมหาขนาน กับครอบครัวเปนอันมาก แล้วก็ตีเลยขึ้นไปเมืองแซ เจ้าจันท์ซึ่งหนีไปอยู่เมืองแซนั้น ก็เข้าหากองทัพเมืองเชียงใหม่ ๆ จึงกวาดครอบครัวเมืองเชียงตุงลงมาถึงเมืองเชียงแสน มหาขนานพาครอบครัวหนีกลับขึ้นไป เมืองเชียงตุงฝ่ายเจ้าฟ้าเมืองน่านจึงแต่งคนให้ไปพูดจากับมหาวังยิดาราชบุตรอุปราชา มหาวังคนนี้บุตรเจ้าสุวรรณ เปนน้องยิดาเดียวกับเจ้าน้ำผึ้ง เจ้าเทน คนใช้เจ้าฟ้าเมืองน่านจึงไปพูดจากับมหาวังที่เมืองเชียงรังว่า ให้ครอบครัวสิบสองพันนากลับมาอยู่บ้านอยู่เมืองตามเดิมเถิด กองทัพเจ้าฟ้าเมืองน่านยกขึ้นมาครั้งนี้ไม่มารบกวนพวก ๑๒ พันนา จะรบกับพม่า ๆ ก็แตกหนีไปแล้ว ให้มหาวังลงไปเฝ้าทูลลองฯ ณกรุงเทพฯ มหาวังจึงตอบว่ากลัวย่อจะไม่ยอมให้ลงไป มหาวังจึงแต่งให้นายมหาพรหม ๆ คนนี้เปนบุตรเจ้าเมืองพง กับเจ้าศรีเปนอาว์มหาวัง นายไพร่ ๔๔ คนคุมเครื่องบรรณาการ ม้า ๒ ม้า เครื่องม้าเงิน ๒ สำรับ เครื่องม้าทอง ๒ สำรับ หอกเครื่องเงิน ๒๐ เล่ม ดาบเครื่องเงิน ๒๐ เล่ม ผ้าสักรลาด ๒๐ ผืน ภู่ขามริ ๑๐๐ ภู่ ผ้าสีคราม ๒๐ ม้วน ชมดเชียง ๒ ผ้ก ลงไปเฝ้าทูลลองฯ ณกรุงเทพฯ กับเจ้าฟ้าเมืองน่านๆ เอาเครื่องแต่งตัวเจ้าจันท์ทูลเกล้าฯ ถวายด้วย พวกลื้อลงไปอยู่

ในกรุงเทพ ฯ ครั้งนั้นได้ ๙ เดือน จึงมีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้นายมหาพรหม เข้าศึกลับขึ้นมาอยู่บ้านเมืองตามเดิม แล้วมีรับสั่งโปรดเกล้า ฯ ว่า ถ้าพม่าฤาฮ่อจะมาเบียดเบียนข่มเหงก็ให้ยกครอบครัวลงมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารณกรุงเทพ ฯ จะทรงทนบำรุงให้อยู่เย็นเปนศุขสืบต่อไป จึงพระราชทานเงินให้เจ้าศรี ๒ ชั่ง เสื้อ อัตลัดตัวหนึ่ง ผ้าสำรับ ๑ ผ้าโพกศีศะผืน ๑ พระราชทานเงินให้นายมหาพรหมเปนเงิน ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง ผ้าสำรับ ๑ เสื้ออัตลัดตัว ๑ ผ้าโพกศีศะผืน ๑ พระราชทานเงินให้ไพร่ ๔๔ คน ๆ ละ ๖ ตำลึง ผ้าคนละสำรับ แล้วโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องสำหรับแต่งตัวเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ให้เจ้าศรีนาย มหาพรหมเอากลับคืนขึ้นไปเมืองเชียงรุ้ง แล้วมีรับสั่งโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าฟ้าเมืองน่านเกณฑ์กองทัพ ๔๐๐ คน ขึ้นไปส่งจนถึงเมืองพง ครั้นบ้านเมือง ๑๒ พันนาสงบดีแล้ว พม่าจึงตั้งมหาวังเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ฮ่อจึงตั้งเจ้าน้อยบุตรมหาวังให้เปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง มหาวังคนนี้เปนพี่ยิดาเดียวกับมหาวัง เจ้าน้อยกับมหาวังแย่งชิงกันเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ฮ่อชิวเจนไท จึงมาห้ามเจ้าน้อยหาฟังไม่ บ่าวเจ้าน้อยกลัวว่าฮ่อจะจับเจ้าน้อยให้มหาวัง จึงเอาดาบฟันแขนฮ่อเสือเกราะขาดออกไป ฮ่อจึงมีหนังสือขึ้นไปถึงเจ้าเมืองหนองแสว่าเจ้าน้อยเปนขบถ เจ้าเมืองหนองแสจึงมีหนังสือมาให้พวกเมือง ๑๒ พันนาจับตัวเจ้าน้อยกับครอบครัวส่งขึ้นไปเมืองหนองแส เจ้าน้อย

รู้ตัวจึงหนีไปตายอยู่ในป่าแขวงเมืองญวน พวกสิบสองพันนาจับได้แต่บุตรภรรยาเจ้าน้อยส่งขึ้นไปเมืองหนองแส ๆ ส่งไปไว้เมืองเทราทุง ฝ่ายมหาวังจึงปฤกษาพร้อมกันกับท้าวพระยาสิบสองพันนา มีหนังสือขึ้นไปถึงเจ้าเมืองหนองแส ขอตั้งราชบุตร ๆ คนนี้เปนบุตรมหาวังเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ฮ่อจึงตั้งราชบุตร ๆ มหาวังให้เปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ครั้นมหาวังบิดาราชบุตรตายแล้ว เจ้าหน่อคำบุตรมหาขนาน ๆ คนนี้เปนบุตรเจ้าเทน จึงคบคิดกันกับเจ้าไชยบุตรเจ้าไชย ๆ ที่เปนบิดานั้นเปนน้องบิดาเดียวกับเจ้าเทน กับพระยาหลวงช้าง พระยาชนะภาไชย พระยาขุมคำ จะฆ่าราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ้งเสีย จะยกเจ้าหน่อคำขึ้นเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง พระยาแสนหลวงเมืองเชียงลารู้ความจึงบอกกับมหาไชย เจ้าเมืองพงคนนี้มหาไชยจึงพาราชบุตรกับมารดาราชบุตร น้องหญิงราชบุตรสองคนอุปราชาหนีขึ้นไปอยู่เมืองล้า ฮ่อเจ้าเมืองล้าจึงมีหนังสือมาถึงพระยาแสนหลวงเมืองเชียงลา กับพวกสิบสองพันนา จับมหาขนานเจ้าหน่อคำ เจ้าไชย พระยาหลวงช้าง พระยาชนะภาไชย พระยาขุมคำฆ่าเสีย พระยาแสนหลวงจึงปฤกษาพร้อมกันกับพวกสิบสองพันนาจับมหาขนานเจ้าไชย พระยาหลวงช้าง พระยาชนะภาไชย พระยาขุมคำฆ่าเสียตามคำฮ่อ แต่เจ้าหน่อคำหนีไปได้ ไปอาไศรยอยู่กับข่ากุยที่เขาผาผึ้ง พระยาแสนหลวงกับพวกสิบสองพันนาจึงมีหนังสือบอกข้อความขึ้นไปถึงฮ่อเจ้าเมืองล้า ๆ จึงให้ราชบุตร

อุปราชากับครอบครัวกลับลงมาอยู่เมืองเชียงรุ้งตามเดิม ฝ่ายเจ้าหน่อคำที่หนีไปอาไศรยข่ากุยอยู่นั้น รวบรวมพวกข่าได้เปนกำลังยกลงมาตีเมืองมาง พระยาแสนหลวงเมืองเชียงล้ากับท้าวพระยาสิบสองพันนาจึงคุมไพร่พลยกไปรบพวกข่า ๆ สู้ไม่ได้ก็แตกกระจัดกระจายไป เจ้าหน่อคำจึงหนีไปอยู่กับมหาขนานเจ้าเมืองเชียงรุ้ง เจ้าหน่อคำจึงคิดกับมหาขนานคุมกองทัพลาวเขินยกไปตีท่าพ่อเมืองพานแขวงเมืองเชียงรุ้ง พระยาแสนหลวงเมืองเชียงล้าคุมไพร่พวกสิบสองพันนา ไปรบลาวเขินที่ท่าพ่อเมืองพาน ฝ่ายพม่ากับช่อรู้ความจึงลงมาห้าม พม่าเอาตัวเจ้าหน่อคำไปไว้เมืองอังวะ เจ้าอังวะจึงมีหนังสือให้หาตัวราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรุ้งไปที่เมืองอังวะ ราชบุตรกลัวช่อจึงหาไปเมืองอังวะไม่ เจ้าเมืองอังวะโกรธจึงตั้งเจ้าหน่อคำขึ้นเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ราชบุตรรู้ความปฤกษาท้าวพระยาสิบสองพันนา ว่าเจ้าอังวะตั้งเจ้าหน่อคำขึ้นเปนเจ้าเมืองเชียงรุ้งครั้งนี้ ก็เพราะเจ้าอังวะโกรธว่าให้หาตัวราชบุตร ๆ หาไปไม่ให้อุปราชาไปหาเจ้าอังวะ แล้วเจ้าอังวะคงจะหายโกรธ ราชบุตรจึงให้อุปราชาไปเมืองอังวะ อุปราชาไปถึงเมืองอังวะ เจ้าเมืองอังวะสั่งให้เมงกีคุมตัวอุปราชาไว้ ฝ่ายเจ้าหน่อคำมาถึงเมืองนายทักกายนายทหารพม่าซึ่งมาอยู่รักษาเมือง นายนั้นรู้หนังสือ เจ้าอังวะแล้ว จึงเกณฑ์กองทัพสิบเก้าเข้าพ้าขึ้นมาส่งเจ้าหน่อคำถึงเมืองเชียงรุ้ง ราชบุตรกลัวพม่าจึงพาครอบครัวหนีข้ามแม่น้ำของไป

อยู่เมืองยาง ฝ่ายย่อเจ้าเมืองลารู้ความจึงมีหนังสือไปถึงมหาไชย เจ้าเมืองพงให้คุมพวกสิบสองพันนาไปตีพม่าที่เมืองเชียงรุ้ง มหาไชยรู้หนังสือย่อแล้ว จึงคุมพวกสิบสองพันนายกขึ้นไปรบพม่า ๆ สู้ไม่ได้ก็ถอยทัพกลับมาอยู่เมืองเชียงตุง เจ้าเมืองอังวะรู้ความจึงโกรธมหาไชยกับพวกสิบสองพันนา สั่งให้เอาตัวอุปราชาจำตรวนใส่คุกไว้ ฝ่ายพวกสิบสองพันนาจึงมีหนังสือขึ้นไปถึงเมืองอังวะขออุปราชา แมงชี แมงชา ขุนนางในเมืองอังวะจึงคิดเอาเงินสินบนกับพวกสิบสองพันนานั้น ๗๕๐ จอย อุปราชากับท้าวพระยาลือปฤกษากันกู้เงินขุนนางพม่าเสียให้ แมงชี แมงชา ๗๕๐ จอย เจ้าอังวะจึงตั้งอุปราชาให้เปนเจ้าเมืองเชียงรุ้ง ให้กลับมาอยู่เมืองเชียงรุ้งตามเดิม ครั้นอุปราชามาถึงเมืองเชียงรุ้งแล้ว ขุนนางพม่าที่เปนเจ้าหนักตามมาทวงเงินอุปราชาที่เมืองเชียงรุ้ง คิดต้นชนดอกเปนเงิน ๑๕๐๐ จอย ๆ หนึ่งคิดเปนเงินตราชั่งเจ็ดตำลึงกึ่ง ๑๕๐๐ จอยคิดเปนเงินตรา ๒๐๖๒ ชั่งสิบตำลึง อุปราชาปฤกษากับราชบุตร มหาไชยท้าวพระยาสิบสองพันนาพร้อมกัน มหาไชยจึงไปเรี่ยรายเงินพวกสิบสองพันนาทุกหัวเมือง ได้เงินครบ ๑๕๐๐ จอย มอบให้พระยาแสนสุทินขุนนางเมืองเชียงรุ้งเอามาให้ราชบุตร พระยาแสนสุทินยักเงินไว้เสีย ๕๐๐ จอย เอามาให้ราชบุตรแต่ ๑๐๐๐ จอย ฝ่ายพม่าก็รบกวนจะเอาเงินอีก ๕๐๐ จอยให้จงได้ ราชบุตรจึงมีหนังสือไปถึงมหาไชยให้เรี่ยรายเงินหัวเมืองสิบสองพันนาส่งขึ้นมา

เมืองเชียงรุ้งอีก ๕๐๐ ขอย มหาไชยรู้หนังสือจึงโกรธว่าเงินได้ให้ไปครบแล้ว ทำไมจึงมาเกณฑ์เอาอีกเล่า จึงคุมกองทัพสิบสองพันนาขึ้นมาตีเมืองเชียงรุ้ง ราชบุตรสู้พวกสิบสองพันนาไม่ได้ ก็พาครอบครัวหนีไปอยู่เมืองแรม ฝ่ายเจ้าอังวะจึงให้หาเจ้าหน่อคำกับพม่าที่มาพักอยู่ที่เมืองเชียงตุงนั้น ให้ไปอยู่เมืองอังวะตามเดิม มหาไชยได้เมืองเชียงรุ้งแล้ว จึงสืบสวนได้ความว่า พระยาแสนสุทินยักเงินไว้ ๕๐๐ ขอย จึงจับพระยาแสนสุทินฆ่าเสีย แต่งให้ท้าวพระยาลื้อไปตามราชบุตรอุปราชากับครอบครัวมาอยู่เมืองเชียงรุ้งตามเดิม เจ้าหน่อคำอยู่ที่เมืองอังวะไม่สบายจึงหนีพม่ามาอยู่กับข่ากุย ฝ่ายมหาไชยงาคำบุตรเจ้าน้อยซึ่งเจ้าเมืองหนองแสส่งไปไว้เมืองเทราทงนั้นหนีย่อลงมาอยู่กับข่ากุย คิดกันกับเจ้าหน่อคำเกลี้ยกล่อมข่ากุยเปนกำลัง จึงไปเกลี้ยกล่อมพวกย่อชีชวนยกมาตีเมืองเชียงเหนือ เชียงใต้ ราชบุตรจึงให้อุปราชากับมหาไชยไปรบย่อชีชวน ย่อชีชวนสู้ไม่ได้ ก็ล่าถอยไป อุปราชากับมหาไชยจึงพักกำลังอยู่ที่เมืองเชียงเหนือ ฝ่ายมหาไชยกับเจ้าหน่อคำ แต่ง คนลอบเข้า ไปจุดไฟ เผาบ้านเรือน ใน เมือง เชียงรุ้ง ราชบุตรจึงพาครอบครัวหนีข่าพวกมหาไชยงาคำ เจ้าหน่อคำ มาอยู่เมืองรำแขวงเมืองเชียงรุ้ง ฝ่ายอุปราชามหาไชยซึ่งไปพักกำลังอยู่ที่เมืองเชียงเหนือนั้น รู้ความว่ามหาไชยงาคำเจ้าหน่อคำแย่งเอาเมืองเชียงรุ้งได้แล้ว จึงรีบกลับขึ้นมาพบราชบุตรที่เมืองรำ

มหาไชย จึงพาราชบุตรอุปราชา กับครอบครัว ลงมาไว้ที่เมืองพง มหาไชยงาดำกับเจ้าหน่อคำก็ยกกองทัพตามลงมาตีเมืองพง ฝ่ายกองทัพพระยาน่านก็ยกขึ้นไปถึงเมืองพง ไพร่บ้านพลเมืองรู้ข่าวกองทัพฝ่ายใต้ยกขึ้นมาก็พากันแตกตื่นหนีไป ราชบุตรก็พาครอบครัวหนีขึ้นไปเมืองแมน อุปราชาพาครอบครัวหนีขึ้นไปเมืองแมน อุปราชาพาครอบครัวหนีลงมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง มหาไชยนายมหาพรหมยิดานายเทพวงษ์ก็พาบุตรภรรยา แลครอบครัว มาพึ่ง พระบรม โพธิสมภาร เข้าหาพระยาน่าน ๆ จึงพามหาไชย นายมหาพรหม นายเทพวงษ์ กับครอบครัวลงมาณเมืองน่าน แต่อุปราชานั้นเห็นเปนสวามิภักดิ์สนองพระเดชพระคุณโดยสุจริต ไม่คิดจะกลับไปอยู่เมืองเชียงรุ้ง มาพูดจาอ้อนวอนกับข้าพระพุทธเจ้าอยู่เนือง ๆ ว่าถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้กลับขึ้นไปอยู่เมืองเชียงรุ้งก็จะขึ้นไปด้วยกตัญญูคิดถึงพระเดชพระคุณเปนล้นเกล้า ๆ ถ้าได้ขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ้งแล้ว จะจัดแจงพวกสิบสองพันนาให้มาเปนข้าขอบขัณฑเสมากรุงเทพ ๆ ให้จงได้ แต่จะสำเร็จไปได้ฤๅมิได้นั้นก็สุดแล้วแต่พระบารมีด้วยธรรมเนียม เมืองเชียงรุ้งนั้นการงานสิทธิขาดอยู่กับท้าวพระยาสิบสองพันนา เจ้าเมืองนั้นเปนเทือกแถวเจ้าก็ตั้งขึ้นไว้กระนั้น หาใคร่จะสิทธิ์ขาดไม่ แต่ที่จริงอยากจะใคร่เปนข้าทูลลอง ๆ อยู่ที่กรุงเทพ ๆ จะโปรดเกล้า ๆ ให้อยู่ที่ไหนก็จะอยู่ที่นั้น กับครอบครัว

๓๐๐ เศษ ทำมาหารับพระราชทานเลี้ยงชีวิตรไปพอได้ความสุข ไปชาติหนึ่งเท่านั้นแล้ว พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้า ฯ ด้วยได้ไปเที่ยวตามหัวเมืองฝ่ายเหนือจนถึงเมืองพม่าเมืองฮ่อก็ได้เคยไป แต่ไม่สนุกสบายเหมือนกรุงเทพ ฯ ๆ นั้นสมบูรณ์ด้วยสิ่งของนานาประเทศสารพัดจะมี จะปราถนาหาสิ่งใดไม่ขัดสนจนสักสิ่งเดียว ในเมืองสิบสองพันนานั้น ตั้งแต่ร้อยปีล่วงไปแล้วไม่มีความสุขเลย เกิดแต่ยุคเข็ญรบพุ่งกันไม่ได้ว่างเว้น ถึงนายเทพวงษ์ก็เหมือนกัน มาพูดกับข้าพระพุทธเจ้าว่า ถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มหาไชยเอาครอบครัวกลับคืนไปเมืองพงแล้ว นายเทพวงษ์ไม่อยากจะกลับไปอยู่เมืองพง สมัคเปนข้าทูลลอง ฯ พึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในแว่นแคว้นเขตรกรุงเทพ ฯ กับครอบครัวประมาณ ๑๐๐ เศษ จะโปรดเกล้า ฯ ให้อยู่ที่เมืองไหนก็จะอยู่ที่เมืองนั้น ฤๅจะโปรดเกล้า ฯ ให้ลงไปอยู่ณกรุงเทพ ฯ ก็จะอยู่ แต่พอได้รับพระราชทานที่ไร่นาทำมาหากินเลี้ยงบุตรแลภรรยาพอไม่อดอยากแล้ว ก็เปนพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ แต่จะใคร่ได้อยู่กับอุปราชาที่กรุง ฯ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าอัชฌาไศรยอุปราชากับนายเทพวงษ์สองคนนี้ ไม่เหมือนกับมหาไชย เปนแต่ได้ความสุขที่ไหนก็อยากอยู่ที่นั่น มหาไชยนั้นเปนคนใจกำเริบเติบใหญ่ ไม้มือก็กล้าหาญ อยากเปนเจ้าบ้านผ่านเมือง ให้ผู้คนเกรงกลัวอยู่ในอำนาจ จะได้หาลาภสักการสมดังประโยชน์

ถ้าอุปราชาไม่ยอมไปอยู่เมืองเชียงรุ้ง จะขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร อยู่ที่กรุงเทพ ฯ แล้ว เห็นเปนประโยชน์ยืดยาว จะเปนเชื้อสายให้พวกสิบสองพันนาติดพันไปมาหากัน พวกสิบสองพันนาคงจะแต่งท้าวพระยาไปมาเปนข้าขอบขัณฑเสมา ด้วยธรรมเนียมลาวล้อนั้นนับถือ เคารพยำเกรงเจ้านายที่เปนเชื้อวงษ์สกุลสูงที่เคยเปนเจ้านายของตัวมาแต่ชั่วบิดามารดา เมื่ออุปราชามากับข้าพระพุทธเจ้าถึงเมืองเหงาเมืองสะเลา พวกลาวล้อที่ตกค้างอยู่เมืองเหงาเมืองสะเลานั้นพากันชื่นชมยินดีหาดอกไม้ธูปเทียนมาต้อนรับไหว้กราบอุปราชาทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ดูนับถือเจ้านายแขงแรงหนัก ผู้ชายก็มาขับรำ ผู้หญิงก็มาร้องไห้รักแทบทุกคน ฯ

ที่ค่ายเมืองน่านทูลเกล้า ฯ ถวายมาณวัน ๑ ๗ ๗ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ ฯ

สารตรา ทูลกรมหลวงวงษาธิราชสนิท เรื่องราชการทัพ

◎ หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาสีหราชฤทธิไกร อภัยพิริยปรากรมพาหุ เจ้ากรมอาสาใหญ่ซ้าย ได้นำกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทให้ทราบ ด้วยบอกข้อราชการทางเมืองเชียงรุ้งฉบับ ๑ เมืองเชียงตุงฉบับ ๑ บอกรับ

ท้าวทับพวกเมืองพวนไว้ฉบับ ๑ เข้ากัน ๓ ฉบับ กับจดหมายกราบบังคมทูลพระกรุณาฉบับ ๑ ให้นายสุจินดามหาดเล็กถือลงไปถึงกรุงเทพ ฯ ณวัน ๗ ๑๓ ค่ำ มีความในหนังสือบอกแลจดหมายเปนหลายประการนั้น ได้นำหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าลออง ฯ แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ฯ ว่า ทรงทรายความว่าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทกระทำกับเมือง (ต้นฉบับขาด) อยู่ในท้องตราทั้งสองครั้งแล้ว

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทจัดแจงการที่เมืองเชียงตง เมืองเชียงรัง อย่างไร จะให้นายทัพนายกองตั้งอยู่เมืองไหนบ้างก็ยังหาทรงทรายไม่ แลซึ่งมีหนังสือบอกให้นายสุจินดาถือลงไปว่า จะขอกองทัพตั้งแต่เมืองอ่างทองตลอดขึ้นไปจนเมืองอุตรดิฐ ขอกองทัพเมืองนครราชสีมา ขอลาวพุงขาวเมืองอุบล แลหัวเมืองตามลำน้ำของไปบรรจบกองทัพเมืองหลวงพระบาง ขอให้เกณฑ์ลาวพุงดำ ๕ เมืองให้สิ้นจำนวนคน กับขอยี่ปั่นใหญ่ กระสุนดินดำ ศิลาปากนกลงไปนั้น ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จคุมรี้พลกองทัพยกขึ้นมาครั้งนี้ คนกรุง ฯ คนหัวเมือง ไทย ลาว ก็ถึงหมื่นเศษ แต่ต้องแยกไปคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งทาง ๑ เมืองเชียงตุงทาง ๑ เมืองยองทาง ๑ สามทาง นายทัพ

นายกองไพร่พลยกไปทันบ้างไม่ทันบ้าง หาพรักพร้อมกันไม่ ด้วยไม่รู้จักหนทางสันทัดชัดเจน แล้วก็ขวนเข้าฤดูฝน การจึงไม่สำเร็จ ครั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท นายทัพนายกองไพร่พลก็ได้เห็นภูมฐานบ้านเมืองแลหนทาง แลสติปัญญากิริยาความคิด แลฝีมือกำลังสาตราวุธ พวกเมืองเชียงตุงแน่มแข้งอยู่ทุกประการแล้ว ณกรุงเทพ ฯ นั้นก็ได้ โปรดเกล้า ฯ ให้จัดแจงเกณฑ์กองทัพตระเตรียมยืนใหญ่กระสุนดินดำเครื่องสาตราวุธไว้พร้อมสรรพ แลซึ่งยอกขอกองทัพเมืองลาวพุงขาวยกไปคิดราชการทางเมืองเชียงตุงนั้น ระยะทางจะไปมาก็ไกลลำบากนัก แลหัวเมืองลาวเหล่านี้เขตรแดนก็อยู่ใกล้ชิดติดกับเมืองญวน ต้องแต่งกองข้ามไปลาดตระเวนสืบสวนฟังราชการอยู่ไม่ขาด ถ้ามีราชการทัพศึกมาทางเมืองญวนก็เป็นน่าที่ของพวกลาวพุงขาว จะให้กองทัพลาวพุงขาวไปคิดราชการทางเมืองเชียงตุงนั้นไม่ได้ แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เสด็จคุมรี้พลกองทัพขึ้นมาจากกรุงเทพพระมหานครศรีอยุทธยาก็ช้านาน ทรงพระราชดำริถึงไม่ขาด ให้เชิญเสด็จกลับลงไปเฝ้าทูลลอง ฯ แจ้งราชการณกรุงเทพ ฯ สักครั้งหนึ่งก่อน

แลเมื่อจะเสด็จกลับลงไปนั้น จะเลิกถอนกองทัพกลับไปทั้งสิ้นก็ยังไม่ควร ราชการที่เมืองเชียงรุ้ง เมืองเชียงตุงก็ยังติดพันอยู่ การได้จับเข้าแล้วก็จะต้องคิดกระทำเสียให้สำเร็จ เดียวนี้

เจ้าพระยายมราชก็ถอยลงมาตั้งอยู่ณเมืองตาก ที่เมืองตาก
ราชการสิ่งไรก็ไม่มี ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษา
ธิราชสนิท มีหนังสือไปถึงเจ้าพระยายมราชให้พานายทัพนายกอง
ยกมาตั้งอยู่ที่เมืองอุตรดิฐ รวบรวมเสบียงอาหารหัวเมืองฝ่าย
เหนือ ทั้งจะได้ดูแลรับส่งขุนนางซ่อ ท้าวพระยาลอเมืองเชียงรุ้ง
แลพ่างราชการทางเมืองเชียงตุง รวบรวมเครื่องสาตราวุธ แล
ปรนปรือช้างม้าด้วย แลที่เมืองน่านนั้น พระยาน่านก็ขึ้นไปคิด
ราชการทางเมืองเชียงรุ้งยังไม่กลับมา แลว้เมืองน่านเปนทางร่วม
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงคิดราชการไว้
ประการใด พระอนุรักษ์โยธาเปนคนใช้ชิดอยู่ในพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ก็คงจะรู้ความอยู่สิ้น ควรที่จะให้
พระอนุรักษ์โยธา กับพระยารามกำแหง พระมหาสงคราม พระยา
พิไชยตั้งอยู่ที่เมืองน่าน พระยาน่านพาท้าวพระยาลอแลขุนนางซ่อ
ลงมาได้ประการใด พระยารามกำแหง พระอนุรักษ์โยธา
พระมหาสงคราม กับพระยาพิไชย พระยาน่าน จะได้จัดแจง
รับส่งลงไปให้สมควร แล้วจะได้ดูแลตักเตือนว่ากล่าวให้แสนท้าว
พระยาลาวเมืองแพร่เมืองน่านทำนารวบรวมเสบียงอาหารขนผ่อนขึ้น
ไปไว้ณเมืองเชียงของ เมื่อเทศกาลฝนเหือดรอลงแล้ว พระยา
รามกำแหง พระมหาสงคราม จะได้ขึ้นไปคอยรับรวบรวม
เสบียงอาหารอยู่ที่เมืองเชียงของ แต่ที่เมืองเชียงใหม่ เมือง

นครลำปาง เมืองลำพูนนั้น กองทัพเจ้าพระยายมราชก็เลิกถอนมาเสียสิ้นแล้ว เห็นว่าพระยาสีหราชฤทธิไกรเปนคนเคยทำทัพทำศึกมาแต่ก่อน ทั้งสติปัญญาพอจะรู้เท่าทันลาว เมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ให้พระยาสีหราชฤทธิไกรขึ้นไปคิดราชการกับพระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพูน แต่งผู้คนไปสืบราชการทางเมืองนาย เมืองเชียงตุง ให้ได้ความมาให้แจ่มแจ้ง กับให้ตักเตือนแสนท้าวพระยาลาวทำนารวยรวมเสบียงอาหารขนผ่อนขึ้นไปตั้งยุ้งฉางสำหรับเลี้ยงกองทัพณเมืองเชียงราย แลทางเมืองหลวงพระบางนั้น เปนเมืองต่ำลงไปไม่เปนทางร่วม พระยาณรงค์วิไชยก็ได้ทำราชการมาด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา ชั้นเชิงลาวพุงขาวก็เข้าใจอยู่สิ้น ควรจะให้พระยาณรงค์วิไชยไปอยู่ณเมืองหลวงพระบาง ช่อท้าวพระยาลิอจะมาพูดจาด้วยครอยครัวฤๅประการใด พระยาณรงค์วิไชยจะได้ช่วยเจ้าเมืองหลวงพระบางพูดจาโต้ตอบกับช่อท้าวพระยาลิอให้ถูกต้องตามการซึ่งกรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงคิดไว้ ทั้งจะได้ตักเตือนแสนท้าวพระยาลาวทำไร่นาสะสมเสบียงอาหารขนผ่อนไปขึ้นฉาง คอยจ่ายให้กองทัพณเมืองเชียงของ เชียงแสน เหมือนอย่างครั้งนี้ แลเมืองลาวประเทศราชซึ่งขึ้นแก่กรุงเทพ ฯ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จขึ้นมารู้ภูมิลำเนาผู้คนอยู่ทุกบ้านทุกเมืองควรจะเกณฑ์คนเมืองใดเท่าใด ก็ให้ทรงคิดทำหนังสือไปถึงเจ้า

เมืองแสนท้าวพระยาลาวกะเกณฑ์เสียให้สำเร็จ แล้วให้มอย
หนังสือให้ผู้ซึ่งจะไปกำกับคิดราชการไว้ให้ชัดแจ้ง ฤๅเห็นว่าฝน
ยังชุกอยู่เดินยาก ไพร่พลจะบอบช้ำไปด้วยไข้เจ็บก็ให้ตั้งตรอ
อยู่ก่อน ในเมืองน่านฤๅแห่งใดความไข้เจ็บจะเบาบาง เสบียง
อาหารพอจะเลี้ยงกันไปได้จนฝนเหือดแล้วจึงให้แยกย้ายกันไป แล
ทรงพระราชดำริห์ขึ้นมาทั้งนี้ ก็เปนทางไกลพระเนตรพระกรรณ
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จขึ้นมาเห็นการ
ใกล้ จะควรไว้กองทัพที่แห่งใดตำบลใดอิกบ้าง ก็ให้ทรงจัดแจง
ให้ถูกต้องกับราชการ ถ้าเสด็จมาถึงเมืองอุตรดิฐพบกับเจ้าพระยา
ยมราชแล้ว ราชการซึ่งทรงไว้ประการใด ก็ให้ชี้แจงบอกกล่าว
เจ้าพระยายมราชไว้ให้ถี่ถ้วน เจ้าพระยายมราชจะได้คิดราชการ
ต่อไป เงินที่เตรียมทัพมา ๕๐ ชั่งแต่ก่อนนั้น ยังเหลืออยู่เท่าใด
ควรจะให้กองใดไว้ซื้อเสบียงอาหารเลี้ยงไพร่พลเท่าใด สุดแต่จะ
ทรงจัดแจง แล้วให้กำชับกำชาอย่าให้นายทัพนายกองไพร่พลไป
กระทำข่มเหงเบียดเบียนเจ้าเมืองกรมการไพร่บ้านพลเมืองให้ได้
ความเดือดร้อนได้เปนอันขาดทีเดียว แต่นายทัพนายกองไพร่
พลกรุงเทพ ฯ แลหัวเมือง กองใดควรจะให้อยู่รั้งรอก็เร่งจัดแจง
ให้อยู่ กองใดควรจะให้กลับลงไปก็ให้กลับลงไปพร้อมกับพระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ไพร่พลในกองทัพจะได้
กลับไปทำไร่นาให้ทันเทศกาลฝน

หนังสือมาณวัน ๕ ๗ ๘ ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๕ ปีฉลู เบญจศก ฯ

รางตรา พระราชเสนาทากับเจาคุณพระยาศรสุรยวงษ วาที่สมุหพระกลาโหม แล้วส่งให้มหาดเล็กทูลเกล้า ฯ ถวายณวัน ๗ ๘ ๙ ค่ำ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตกแทรกลงข้างวงเสียข้าง แล้วมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ให้มีไปตามร่างนี้เถิด ฯ

วัน ๗ ๘ ๑๓ ค่ำ เพลาเช้า ๔ โมงได้เอาตรานี้กับสำเนาส่งให้นายคลี่มหาดเล็กบุตรพระสงครามภักดี รับที่จวนเจ้าคุณพระยาศรีสุรยวงษแล้ว ฯ

สารตราถึงเจ้าพระยายมราช เรื่องราชการทัพ

๏ หนังสือเจ้าพระยาจักรี มาถึงเจ้าพระยายมราช ด้วยมีพระบรมราชโองการมานพระ บัณฑูร สุรสิงหนาทตรัส เหนือเกล้า ฯ สั่งว่า โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยายมราชเปนกองน่าคุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน ยกไปตีเมืองเชียงตุง ก็ไม่ไว้สง่าผ่าเผยให้สมเกียรติสมยศให้ลาวเห็นสติปัญญาแลเห็นเครื่องสาตราวุธวิเศษกว่าของลาวบ้าง กรมหลวง

วงษาธิราชสนิทกับเจ้าพระยายมราช เมื่อเข้าไปตั้งค่ายล้อมเมือง เชียงตุง ได้ทรงทอดพระเนตรแผนที่ค่าย ก็ตั้งเปนหมู่ ๆ เปน หย่อม ๆ ใครจะตั้งที่ไหนก็ตั้งตามชอบใจ ดูเหมือนไม่ได้บังคับ บัญชาจัดแจงการสิ่งใดเลย เปนแต่ยุลาวให้เข้าน่า ตามลาวเข้า ตามลาวออกอย่างเดียว พระยาพระหลวงนายทัพนายกองซึ่งขึ้น มาในกองทัพ ก็เคยทำศึกสงครามมีอยู่หลายนาย ก็ไม่จัด แจงให้ออกกำกับทัพแยกย้ายให้ต้องตามกระบวนศึกสงคราม ยก เข้าไปสู้รบกับพวกเมืองเชียงตุงก็แต่ ๗ วัน พากันเลิกทัพกลับมา ทำให้ลาวประเทศราชฝ่ายเราแลลาวเมืองเชียงตุง ซึ่งเปนข้าศึก ติฉินหมิ่นประมาทได้ ครั้นเลิกกองทัพกลับมาถึงเมืองเชียงใหม่ แล้ว จะปฤกษาหารือกับพระยาเชียงใหม่ แลจัดแจงการสืบสวน ประการใดก็หาบอกกล่าวลงไปไม่ พากันลงมาตั้งอยู่ณเมืองตาก ที่เมืองตากราชการสิ่งใดที่จะสืบสวนฟังข่าวคราวก็ไม่มี เจ้าพระยา ยมราชทำดังนี้หาสมควรกับที่เปนเสนาบดีผู้ใหญ่ไม่ แลนิไสย การทัพศึกได้จับทำเข้าแล้ว ก็จะต้องกระทำเสียให้สำเร็จ โปรด เกล้า ฯ ให้มีตราขึ้นไปถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษา ธิราชสนิท เชิญเสด็จกลับลงไปเผ้าทูลละออง ฯ ปฤกษาราชการ ณกรุงเทพ ฯ ให้พระยาสีหราชฤทธิไกรขึ้นไปฟังราชการณเมือง เชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ให้พระยารามกำแหง พระอนุรักษ์โยธา พระมหาสงคราม กำกับอยู่ณเมืองน่าน ให้

พระยาณรงค์วิไชยขึ้นไปพึ่งราชการอยู่ณเมืองหลวงพระบาง ถึงศัพท์จะได้เลื่องฦๅไปถึงเมืองเชียงตุงเมืองเชียงรุ้ง ว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ ยังไม่ได้เลิกถอนลงไป ทั้งจะได้ช่วยดูแลตักเตือนเจ้าเมืองแสนท้าวพระยา ลาวทำนา รวบรวม เสบียง อาหารขน ผ่อนไปตวงขึ้นยุ้งฉางไว้ณเมืองเชียงของ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน ความแจ้งอยู่ในท้องตราซึ่งโปรดเกล้า ฯ ขึ้นไปถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิทแล้ว

แต่ที่เมืองอุตรดิฐเปนทางร่วม ราชการที่เมืองเชียงตุงเมืองเชียงรุ้งก็ยังติดพันอยู่ ให้เจ้าพระยายมราชพานายทัพนายกองยกไปตั้งพึ่งราชการอยู่ณบ้านท่าอิฐแขวงเมืองอุตรดิฐ ผู้คนในกองทัพว่างเปล่าอยู่ก็ให้คิดทำไร่นาบ้าง กับให้จัดแจงแต่งผู้คนผลัดเปลี่ยนกันขึ้นไปพึ่งราชการทางเมืองเชียงใหม่ เมืองหลวงพระบาง เมืองน่าน รับส่งขุนนางซ่อท้าวพระยาลื้อลงไปณกรุงเทพ ฯ แลชำระเงินค่านา เมืองพิศณุโลก เมืองพิไชย เมืองสวรรคโลก เมืองศุโขไทย เมืองพิจิตร ๕ เมือง จัดซื้อเข้ารวบรวมเข้าตวงขึ้นฉางไว้ให้ได้จงมาก ถึงเดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ฉลูเบญจศก จะโปรดเกล้า ฯ ให้กองทัพกรุงเทพ ฯ กองทัพหัวเมือง ยกขึ้นไปกระทำกับเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้งอีก แต่กองมอญนายไพร่ ๑๓๓ คน ซึ่งเข้ากองมาด้วยเจ้าพระยายมราชนั้น จะให้มาตั้งอยู่ที่ท่าอิฐ นายไพร่ก็จะไปกระทำข่มเหงเบียดเบียนไพร่บ้าน

พลเมืองให้ได้ความเดือดร้อน ให้เจ้าพระยายมราชผ่อนนายไพร่กองมอญ กลับลงไปรับราชการณกรุงเทพ ฯ เจ้าพระยายมราชจะเอานายไพร่คนใดไว้ให้ตรวจตรากำชับกำชาลูกทัพนายกอง อย่าให้ไปเบียดเบียนเจ้าเมืองกรมการ แลกระทำข่มเหงอาณาประชาราษฎรให้ได้ความเดือดร้อนแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้เปนอันขาดทีเดียว

ถ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จลงมาพบกับเจ้าพระยายมราช จะรับสั่งให้จัดแจงการสิ่งใดซึ่งทรงคิดไว้แลมอบช้างม้าโคกระบือเครื่องสาตราวุธ ก็ให้เจ้าพระยายมราชจัดแจงว่ากล่าว ให้เจ้าพนักงานพิทักษ์รักษาเครื่องสาตราวุธไว้ให้ดี ปรนปรือช้างม้าโคกระบือไว้เปนหมวดเปนกอง แลจัดแจงให้ถูกต้องตามการ แลซึ่งจะคิดราชการทางเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้งนั้น ได้มีตรากระแสพระราชดำรัสขึ้นมาถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทหลายครั้งข้อความต่าง ๆ กัน เจ้าพระยายมราชจะคิดพูดจาโต้ตอบกับขุนนางซ่อท้าวพระยาลื้อ แลคิดราชการทางเมืองเชียงตุงประการใด ก็ให้ค้นเอาสำเนาว่ากล่าวให้ถูกต้องตามท้องตราเก่า ท้องตราใหม่นั้นเถิด ได้คัดสำเนาท้องตรามีไปถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แลท้องตรามีไปถึง เมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ขึ้นมาให้เจ้าพระยายมราชรู้ความด้วยแล้ว

หนังสือมาณวัน ๕ ๗ ๑๐ ๙ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก ฯ

◎ ร่างตรานี้ พระราชเสนาทำกับเข้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ว่าที่สมุหพระกลาโหม แล้วส่งให้มีหาดเล็กทูลเกล้า ฯ ถวาย ณวัน ๗๙ ค่ำเพลาเช้า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตกแทรกลงบ้างวงเสียบ้าง แล้วมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่าให้มีไปเถิด

วัน ๗๙ ๑๓ ค่ำ เพลาเช้า ๔ โมงได้เอาตรานี้กับสำเนาถึงเข้าพระยายมราช ให้นายดิศมหาดเล็กบุตรพระสงครามภักดี รับที่ข้างเข้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์แล้ว ต่อหน้าพระราชเสนาอยู่ด้วย

สารตรา ถึงพระยานครลำปาง พระยาลำพูน เรื่องราชการทัพ

◎ หนังสือเข้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยานครลำปาง พระยาลำพูน ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าว ด้วยพระยาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ สุทธสมมติเทพยพงษ์ วงษาดิศวรกระษัตริย์วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนารถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทยอกลงไปว่าเสด็จคุมกองทัพยกขึ้นไปประชุมทัพอยู่ณเมืองเชียงแสน จัดให้

เจ้าพระยายมราช คุมกองทัพกรุงเทพ ฯ กองทัพ เมืองเชียงใหม่ กองทัพเมืองนคร กองทัพเมืองลำพูน ยกเข้าไปตีเมืองเชียงตุง แล้วพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ยกตามเข้าไป ถึงเมืองเชียงตุง ณวัน ๗ ๕ ค่ำเสด็จขึ้นบนเขาจอมศรี เอากล้องส่องดูภูมิฐานเมืองเชียงตุง เห็นป้อมกำแพงแน่นหนา จะหักหาญเอาโดยกำลังไพร่พลก็จะหนักแรงนัก กองทัพยกขึ้นมาครั้งนี้ก็ต้องแยกไปคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งทาง ๑ เมืองเชียงตุงทาง ๑ เมืองยองทาง ๑ สามทาง ครั้นจะรอกองทัพให้มาถึงพรักพร้อมกัน เทศกาลก็จวนฤดูฝนแล้ว หนทางจะไปมาก็ยาก ผู้คนจะยอยซ้ำเสีย จึงได้ถอยทัพกลับมาตั้งคิดราชการอยู่ณเมืองน่าน โปรดเกล้า ฯ ว่านิไสยการทัพศึกได้ทีเสียทีก็สุดแต่ปัญญาแม่ทัพนายกอง แต่เห็นอยู่ว่าเมืองเชียงตุงเปนที่ประชุมทัพของพม่า แล้วเขตรแดนก็ติดต่อกับเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายเรายกไปตีเมืองเชียงตุงถึง ๒ ครั้ง การก็ยังหาสำเร็จไม่ พวกเมืองเชียงตุงมีใจเจ็บแค้นอยู่มาก ถ้าไม่คิดเอาเมืองเชียงตุงมาเปนเมืองขึ้นเมืองประเทศราชฝ่ายเราเสียให้ได้ มหาขนานท้าวพระยาก็คงจะผูกใจทดแทนไปขอกองทัพพม่ายกมารบกวนเมืองปลายเขตรปลายแดนเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน อยู่ไม่รู้แล้ว ไพร่บ้านพลเมือง เมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ก็จะหวาดหวั่นครั่นคร้ามไม่เปนอันทำมาหากิน การได้ขับเข้าแล้วจะ

ต้องคิดกระทำเสียให้สำเร็จ โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญเสด็จกรมหลวงวงษาธิราชสนิทกลับลงไปเฝ้าทูลลออง ฯ ปฤกษาหาริอการที่จะยกไปตีเมืองเชียงตงต่อไปอีก ให้เจ้าพระยายมราชพานายทัพนายกองมาฟังราชการอยู่ณบ้านท่าอิฐแขวงเมืองอุตรดิฐ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสีหราชฤทธิไกรขึ้นมาฟังราชการอยู่ณเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ให้พระยานครลำปาง พระยาลำพูน ญาติพี่น้องบุตรหลานปฤกษาหาริอพระยาสีหราชฤทธิไกร กับพระเจ้าเชียงใหม่แลจัดแจงแต่งแสนท้าวพระยาลาวผลัดเปลี่ยนกันออกไปฟังราชการให้ถึงเมืองนายแลเมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ้ง ให้ได้ความมาให้ชัดจะแจ้งเนื้อง ๆ กับให้เกณฑ์กองทัพแล กระสุนดินดำช้างม้าโคต่างไว้กับบ้านกับเมืองให้พรักพร้อม คิดอ่านหาเข้าปลาอาหารมาตวงขึ้นฉางไว้ให้ได้จงมาก ถึงเดือน ๑๒ ขึ้นจุลเบญจศกจะโปรดเกล้า ฯ ให้กองทัพใหญ่กรุงเทพ ฯ ยกขึ้นมาตีเมืองเชียงตุง แลคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งให้สำเร็จจงได้ แลกองทัพพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทยกขึ้นมาครั้งนี้ พระยานครพระยาลำพูนได้จัดบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวคุมไพร่ไปเข้ากระบวนทัพสู้รบกับพวกเมืองเชียงตุง แลจัดหาช้างโคต่างบรรทุกเข้าเสบียงขึ้นไปเลี้ยงกองทัพ จัดแจงการงานพรักพร้อมได้ทุกสิ่งทุกประการ สมควรกับที่เปนเจ้าเมืองประเทศราช ชอบด้วยราชการหนักหนาแล้ว ถ้ากองทัพหลวงยกขึ้นมาถึงเมื่อใดก็ให้พระยานคร

พระยาลำพูน เร่งจัดบุตรหลานริบไปเข้ากองทัพไปกระทำกับเมืองเชียงตุงให้สำเร็จแต่ในครั้งหนึ่งคราวเดียว ถ้าเลิกทัพกลับมาผู้ใดดีมีความชอบก็จะทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงตั้งแต่งให้มียศบันดาศักดิ์สืบสกุลวงษ์ต่อไป

◎ หนังสือมาณวัน ๕ ๑๐ ๙ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก ฯ

◎ ร่างตรานี้ พระราชเสนาทำกับเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ว่าที่สมุหพระกลาโหม แล้วส่งให้มหาดเล็กนำเข้าทูลเกล้า ฯ ถวายณวัน ๗ ๙ ค่ำ เพลาค่ำแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตกแทรกลงข้างวงเสียข้าง แล้วมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ฯ ว่าให้มีไปตามร่างนี้เถิด ฯ

◎ วัน ฯ ๙ ค่ำได้ส่งตรานี้ให้ขุนอภัยพิมลรัยไป ฯ

สารตรา ตั้งพระยาเชียงใหม่ เปนพระเจ้ามโหตรประเทศ ฯ

◎ หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาเชียงใหม่ ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวเมืองเชียงใหม่ ด้วยพระยาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ สุทธสมมตเทพยพงษ์ วงษาดิศวรกระษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ ยรมธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนารถบพิตร พระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้แจ้งความมาว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทยอกลงไปว่า (ความเหมือนกับตราที่มีถึงเมืองนครลำปางแลเมืองลำพูนเดิมแต่ข้างท้ายดังนี้) ครั้งนี้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทยกกองทัพขึ้นมา พระยาเชียงใหม่ก็ได้จัดแจงบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวคุมไพร่ไปเข้ากระบวนทัพ สู้รบกับพวกเมืองเชียงตุง แลจัดหาช้างโคต่างบรรทุกเข้าปลาขึ้นไปเลี้ยงกองทัพ จัดแจงการงานพรักพร้อมได้ทุกสิ่งทุกประการ พระยาเชียงใหม่ก็มีความชอบอยู่ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศยันดาศักดิเปนพระเจ้าเชียงใหม่ พระราชทานพระสุพรรณบัตรแผ่นทองเปนพระเจ้ามโหตรประเทศราชาธิบดี นพิสิมหานครา ธิฐาน ภูบาลบพิตร สถิตย์ในอุตมชิยางคราชวงษ์ ให้พระราชทานพระมาลา ๑ ฉลองพระองค์เข้มขาบจีบอย่างเทศ ๑ ฉลองพระองค์ตาดอย่างน้อย ๑ พระภูษาเข้มขาบนุ่งผืน ๑ เสลี่ยงบีดทอง ๑ เครื่องสูงแพรเขียนทอง ๓ ชั้น ๕ คู่ ตราบีดแล้วเพิ่มเครื่องสูงขึ้นนอกตราอีก เครื่องสูง ๕ ชั้น ๒ เครื่องสูงบังแทรก ๖ รวม ๑๙ เปนเครื่องยศยันดาศักดิเจ้าประเทศราชครอบครองไพร่บ้านพลเมือง ๆ เชียงใหม่ตามประเพณีเมืองประเทศราชสืบ ๆ มา ถ้าพระเจ้าเชียงใหม่จะบอกหนังสือด้วยข้อราชการลงไปณกรุง ๆ ก็ให้มีศุภอักษรลงมาถึงท่านอรรคมหาเสนาธิบดี ตามอย่างเมืองประเทศราชข้า

ขอบขัณฑเสมา ขึ้นกับกรุงเทพมหานครศรีอยุทธยาสืบไป แต่บุตรหลานพระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งไปกระทำศึกสงครามนั้น ก็ได้ความลำบากยากเหน็ดเหนื่อยอยู่ด้วยกันทุกคน ตั้งพระราชหฤไทยจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงให้มียศบันดาศักดิโดยลำดับ แต่บุตรหลานพระเจ้าเชียงใหม่ยังหาได้ลงไปเฝ้าทูลลอง ๆ ไม่ แล้วราชการทางเมืองเชียงตุงก็ยังจะคิดกระทำต่อไปอยู่ ถ้ากองทัพหลวงยกขึ้นมาเมื่อใดก็ให้พระเจ้าเชียงใหม่เร่งจัดบุตรหลานญาติพี่น้องทั้ง ๓ เมืองรีบไปบรรจบกองทัพกรุงยกไปกระทำกับเมืองเชียงตุงให้สำเร็จแต่ในครั้งหนึ่งคราวเดียว เลิกทัพกลับมาผู้ใดดีมีความชอบก็จะทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงตั้งแต่งให้มียศบันดาศักดิสืบสกุลวงษ์ต่อไป

หนังสือมาณวัน ๖ ๗ ๑๑ ๘ ค่ำ (ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕)

◎ ร่างตรานี้ พระราชเสนาทำกับเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ว่าที่สมุหพระกลาโหม แล้วส่งให้มหาดเล็กทูลเกล้า ๆ ถวายณวัน ๗ ๘ ค่ำเพลาเช้า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ตกแทรกลงข้างวงเสียข้าง แล้วมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ๆ สั่งว่าให้มีไปเถิด ฯ

◎ วัน ๑๓ ๘ ค่ำ เพลาเช้า ๔ โมงได้เอาตรานี้กับสำเนาถึงเจ้าพระยายมราช ให้นายดิศมหาดเล็กบุตรพระสงครามภักดี รับที่ข้างเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์แล้ว ต่อหน้าพระราชเสนาอยู่ด้วย ฯ

ท้องตราถึงพระยานครสวรรค์ ส่งสารตรา

◎ หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ มาถึงพระยานครสวรรค์ ด้วยมีพระยรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า โปรดเกล้า ฯ ให้มีท้องตราบอกข้อราชการไปถึงเจ้าพระยายมราชฉบับ ๑ กับสำเนาท้องตราซึ่งมีไปถึงพระยาสีหราชฤทธิไกร พระยาเชียงใหม่ พระยานคร พระยาลำพูน เขียนใส่สมุดส่งขึ้นไปให้เจ้าพระยายมราชความแจ้งอยู่ในท้องตราแลสำเนานั้นแล้ว ถ้าท้องตราแลสำเนาขึ้นมาถึงเมืองนครสวรรค์วันใด ก็ให้พระยานครสวรรค์ พระปลัดกรมการ เร่งแต่งกรมการเชิญเอาท้องตราแลสำเนาขึ้นไปส่งให้ถึงเจ้าพระยายมราชโดยเร็ว กำชับกำชากรมการซึ่งรับเอาท้องตราขึ้นไปให้ระวังรักษาให้ดี อย่าให้ท้องตราแลสำเนาเปียกน้ำเปียกฝน แลเที่ยวเชื่อนแชให้เนิ่นช้าเสียราชการได้เปนอันขาดทีเดียว ถ้าได้จัดให้กรมการผู้ใดเชิญท้องตราแลสำเนาขึ้นไปส่งให้เจ้าพระยายมราช ได้ไปจากเมืองนครสวรรค์วันใดให้บอกลงไปให้แจ้งหนังสือมาณวัน ๖ ๗ ๑๑ ๙ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก ฯ

วัน ๗ ๙ ๑๓ ค่ำ ได้ส่งตรานี้ให้นายสุจินตามหาดเล็กรับไปแล้ว ฯ

บันทึกเรื่องตั้งพระเจ้ามโหตรประเทศ

◎ วัน ๗ ๑๑ ๘ ค่ำปีฉลูเบญจศก โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนพระยาเชียงใหม่เปนพระเจ้าเชียงใหม่ พระราชทานพระสุพรรณบัตรเปนพระเจ้ามโหตรประเทศราชาธิบดี นพิสิมหานคราธิฐาน ภูบาลบพิตร สถิตย์ในอุตมชิยางคราชวงษ์ จาฤกพระสุพรรณบัตรณวัน ๖ ๘ ค่ำเพลาเช้า ทองที่แผ่พระสุพรรณบัตรหนัก ๒ พระสุพรรณบัตรใส่หีบกำมะลอ มีถุงโหมดหุ้ม มีตะลุ่มทาแดง ๒ ชนรองหีบพระสุพรรณบตร พระมาลาขนดายอดเกยวทองคาลงยาประดับพลอยไม่มียี่ก่า มีลวดทองคำปักขนนก สายรัดคางไหมลอยดอกทองคำข้างละ ๗ ดอก ใส่ตะลุ่มกำมะลอมีผ้าหุ้ม ๑ กับพระราชทานฉลองพระองค์เข้มขาบตาไก่จีบอย่างเทศ ๑ ฉลองพระองค์ตาต่อย่างน้อย ๑ ผ้าเข้มขาบนุ่งพื้นเขียว ๑ ใส่หีบไม้ฉำฉา เครื่องสูง ๓ ชั้น ๑๐ เครื่องสูง ๕ ชั้น ๒ บังแทรก ๖ เสลี่ยงปิดทอง ๑ เครื่องเสลี่ยงพนักงา ๓ ด้าน ๑ กระดานพิงสลักปิดทอง ๑ เขาะผ้ากำมะหยี่ ๑ หมอนอัตลัด ๑ เชือกหุ้มปัศตูเขียว ๒

สิ่งของทั้งนี้ได้ส่งให้ขุนอภัยพิมล คุมขึ้นไปส่งกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ๆ ให้พระยาสีหราชฤทธิไกรคุมขึ้นไปพระราชทานพระเจ้าเชียงใหม่รับวัน ๗ ๘ ๓ ค่ำ ฯ

จดหมายเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ทูลกรมหลวงวงษา ฯ ด้วยราชการ

◎ จดหมายเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ฯ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทให้ทราบ ด้วยโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จคุมรี้พลกองทัพยกขึ้นมาตีเมืองเชียงตุง การไม่สำเร็จพากันเลิกทัพกลับมาตั้งคิดราชการอยู่ณเมืองน่านนั้น โปรดเกล้า ฯ ว่าการได้จับเข้าแล้วจะต้องคิดกระทำเสียให้สำเร็จ จึงจะเปนพระเกียรติยศสืบไป ได้มีตราขึ้นมาเชิญเสด็จลงไปเฝ้าทูลลอง ฯ ปฤกษาราชการณกรุงเทพ ฯ กับให้จัดนายทัพนายกอง คุมไพร่ไปตั้งพักราชการอยู่ณเมืองอุตรดิฐ เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน กับโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งพระยาเชียงใหม่เปนพระเจ้าเชียงใหม่ พระราชทานเครื่องอุปโภค บริโภค ชื่อเสียงจะได้ปรากฏไปแก่นานาประเทศ ทั้งจะได้ตั้งใจจัดบุตรหลานยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุง มาเปนเมืองขึ้นเมืองประเทศราชให้จงได้ ความแจ้งอยู่ในท้องตรานั้นแล้ว ได้

มอบตราให้นายดิศบุตรพระสงครามภักดีเข้าเมืองน้ำปาด ริบชั้น มาทูลเกล้า ฯ ถวาย กับให้เชิญตราถึงเจ้าพระยายมราช ส่งให้พระยานครสวรรค์จัดกรม การรับท้องตรา ไปถึงเจ้า พระยายมราช ณเมืองตากให้ริบมาเผ้าใต้ฝ่าลอองพระยาทณบ้านท่าอิฐ แต่ท้องตราเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ๓ ฉบับ กับเครื่องอุปโภคบริโภคนั้น ได้มอบให้ขุนอภัยพิมลคุมตามขนมาภายหลัง ถ้าใต้ฝ่าลอองพระยาททราบท้องตรากระแสพระราชดำริห์แล้ว ให้ทรงจัดแจงการงานซึ่งทรงคิดไว้ชี้แจงกับเจ้าพระยายมราช นายทัพนายกอง ซึ่งจะแยกย้ายไปฟังราชการให้เปนเด็ดขาด แต่พระยาสีหราชฤทธิไกรนั้น ให้รอคอยท่ารับเอาท้องตราเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน กับพระสุพรรณบัตรแลเครื่องอุปโภคบริโภค ซึ่งพระราชทานพระเจ้าเชียงใหม่ต่อขุนอภัยพิมลก่อน จึงให้พระยาสีหราชฤทธิไกรไป จะได้เปนเกียรติเปนยศเปนที่ยำเกรงกับพวกลาวด้วย ได้คัดสำเนาท้องตรามิไปถึงเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน กับสำเนาตรามิไปถึงเจ้าพระยายมราช ให้นายดิศคุมขึ้นมาด้วยแล้ว ให้ทรงตริตรองแลจัดแจงการงานให้ถูกต้องตามท้องตราซึ่งโปรดเกล้า ฯ ขึ้นมาทุกประการ จดหมายมาณวัน ๗ ๑๒ ๘ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก ฯ

◎ ร่างจดหมายนั้น พระราชเสนาทำๆแล้ว วัน ๗ ๑๑ ๘ ค่ำ เพลาเช้า ๔ โมงเศษ ได้กราบเรียนเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์แล้ว ตกแทรกลงบ้าง แล้วสั่งว่าให้เขียนไปตามร่างนี้เถิด ฯ

◎ วัน ๗ ๑๓ ๘ ค่ำ ได้ส่งจดหมายให้นายดิศมหาดเล็ก บตร พระสงครามภักดี เข้าเมืองน้ำปาด รับที่จวนเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์แล้ว ฯ

สารตราทูลกรมหลวงวงษา ส่งของพระราชทาน

◎ หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาสีหราชฤทธิไกรอภัยพิริยบรากรมพาหุ เจ้ากรมอาสาใหญ่ซ้าย ได้นำกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทให้ทรงทราบ ด้วยโปรดเกล้า ฯ พระราชทานผลอินทผาลำ ขึ้นมาให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท นายทัพนายกอง ๑๐ ห่อ พระราชทานให้เจ้าพระยามราชนายทัพนายกอง ๖ ห่อ พระยาเชียงใหม่ ๗ ห่อ พระยาน่าน ๗ ห่อ รวม ๓๐ ห่อ ได้มอบผลอินทผาลำ ๓๐ ห่อ ให้ขนอภัยพิมลคมขึ้นมา แลผลอินทผาลำต้องแยกย้ายไปหลายเมือง เมืองเชียงใหม่ก็โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสีหราชฤทธิไกรขึ้นไปพึ่งราชการอยู่ณเมืองเชียงใหม่ เมืองน่านนั้น พระยารามกำแหง พระอนุรักษ์โยธา พระมหาสงคราม ก็จะไปพึ่ง

ราชการอยู่ณเมืองน่านเหมือนกัน ควรจะให้ข้าหลวงคุมผลอินท
ผาลำขึ้นไปพระราชทานพระยาเชียงใหม่พระยาน่านได้ก็ตาม ฤๅ
ว่าพวกเมืองเชียงใหม่เมืองน่านมาเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
วงษาธิราชสนิท จะให้แสนท้าวพระยาลาวคุมขึ้นไปพระราชทาน
ให้กับพระยาเชียงใหม่พระยาน่านได้ประการใด ก็สุดแต่พระเจ้า
น้องยาเธอ . กรมหลวงวงษาธิราชสนิท จะทรงจัดแจงนั้นเถิด
หนังสือมาณวัน ๗ ๗ ๘ ๓ ๘ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก ฯ

◎ วัน ๗ ๘ ๓ ๘ ค่ำ ได้ส่งตรานี้ให้ขุนอภัยพิมลไปเรือญวน ๕ แจว

สารตราถึงเมืองพิไชยให้ส่งของ

◎ สารตราท่านเจ้าพระยาจักรี ฯ ให้มาแก่พระปลัดกรมการผู้
อยู่รักษาเมืองพิไชย ด้วยโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราไปถึง พระยา
เชียงใหม่ฉบับ ๑ พระยานครลำปางฉบับ ๑ พระยาลำพูนฉบับ ๑
รวม ๓ ฉบับ ด้วยข้อราชการเมืองเชียงตุงเมืองเชียงรุ้ง กับโปรด
เกล้า ฯ ให้เลื่อนพระยาเชียงใหม่เปนพระเจ้าเชียงใหม่ ให้เจ้า
พนักงานจัดพระมาลา ฉลองพระองค์ เครื่องสูง เสลี่ยง
กับสิ่งของขึ้นไปพระราชทานให้พระเจ้าเชียงใหม่เปนอันมาก ให้
ขุนอภัยพิมลกรมมหาดไทยคุมสิ่งของขึ้นไปถวายพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ณเมืองน่าน ถ้าพระเจ้าน้องยาเธอ

กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กลับลงมาอยู่ที่ท่าอิฐแขวงเมืองอุตรดิฐ แล้ว ขุนอภัยพิมลก็จะได้เอาสิ่งของถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทที่ท่าอิฐ ถ้ายังเสด็จอยู่ณเมืองน่าน ขุนอภัยพิมลก็จะต้องเลยเอาสิ่งของไปถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทณเมืองน่าน ก็ให้พระปลัดกรมการ เร่งจัดคนแลช้างบรรทุกสิ่งของให้พอ เร่งส่งให้ขุนอภัยพิมลไปให้ถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทณเมืองน่านโดยเร็ว ถ้าได้จัดคนแลช้างส่งขุนอภัยพิมลได้ ไปจากเมืองพิไชยวันใดให้บอกลงไปให้แจ้ง

สารตรามาณวัน ๗ ๗/๘ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก

วัน ๗/๘ ค่ำ ได้ส่งสารตรานี้ให้ขุนอภัยพิมลรับไป ฯ

สารตราทูลกรมหลวงวงษาธิราชสนิท อนุญาตให้เจ้าพระยายมราชกลับมาพยาบาลมารดา

◎ หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาสีหราชฤทธิไกร เจ้ากรมอาสาใหญ่ซ้าย ได้นำกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทให้ทราบ ด้วยมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ท่านมารดาเจ้าพระยายมราชป่วย ให้ลงวันละ ๓ ครั้ง ๔ ครั้ง อุจาระที่ลงเจือเปนเสมหะ โปรดเกล้า ฯ ให้

เจ้ากรม ปลัดกรม หมอหลวงโรงพระโอสถ ทั้งหมอนวด
หมอยา ไปประจำรักษาประกอบยาให้รับพระราชทานทั้งกลางวัน
กลางคืน แล้วให้มหาดเล็กไปเอาอาการมากราบบังคมทูลพระ
กรุณาทุกวันทุกเพลามิได้ขาด อาการก็ยังหาคลายไม่ กับโรค
เดิมเปนแผลที่มือที่รักแร้นั้นก็ยังคงอยู่ อาการโรคเปน ๒ อย่างขึ้น
จึงทรงพระราชดำริห์ว่าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท
กับเจ้าพระยายมราชยกขึ้นไปกระทำกับเมืองเชียงตุง แลคิด
ราชการทางเมืองเชียงรุ้ง ตั้งแต่ณวันเดือน ๔ ข้างขึ้นปีฉลูเบญจศก
ล่วงมาจนถึงเดือน ๖ ปีขาลฉศก เข้าเทศกาลฝนแล้ว การจะ
ได้เสียประการใด ปานนี้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษา
ธิราชสนิท กับเจ้าพระยายมราชนายทัพนายกอง ก็คงจะถอยทัพ
กลับลงมาตั้งคิดราชการอยู่ที่เมืองใดตำบลใดเปนแน่ ราชการ
เกี่ยวข้องประการใด แต่ลำพังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
วงษาธิราชสนิท คงจะทรงจัดแจงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกประการ
จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หาเจ้าพระยายมราชกลับลงมาณกรุงเทพ ฯ จะ
ได้รักษาพยาบาลท่านมารดาให้คลายหายขึ้น แต่ลูกทัพนายกอง
ซึ่งต้องเกณฑ์เข้ากองทัพมาด้วยเจ้าพระยายมราชนั้น ให้พระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทมอบพระยาสีหราชฤทธิไกร
ควบคุมรับราชการต่อไป ถ้าราชการเมืองเชียงตุงยังไม่สำเร็จจะสู้
รบติดพันกันต่อไป จะโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสีหราชเดโชไชยขึ้นมา

เปลี่ยนแทนตัวเจ้าพระยายมราชคิดราชการด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทไปพลางก่อน แต่เจ้าพระยายมราชนั้นให้รีบกลับลงมาโดยเร็ว จะได้ทันรักษาพยาบาลมารดา เจ้าพระยายมราชจะลงไปเมื่อใด พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แต่งลูกทัพนายกองออกสืบสวนราชการได้ความอย่างไร จัดแจงการงานประการใด ให้บอกกล่าวให้เจ้าพระยายมราชลงไปให้แจ้งด้วย

หนังสือมาณวัน ๗ ๗๖ ค่ำ ปีขาลนักษัตรฉศก

◎ ร่างตราท่านพระราชเสนาทำแล้ว ครั้นณวัน ๗๖ ค่ำ ได้เอาร่างตราอ่านกรายเรียนเจ้าคุณต้นเชือกดูแล้ว ตกแทรกลงบ้างวงกาเสียบ้าง แล้วสั่งว่าให้มีไปตามร่างนี้เถิด

วัน ๑๐ ๗๖ ค่ำ เพลาเพน หมื่นชำนาญ เกษ มารับเอาตราไปฉบับ ๑ หนังสือหลวงอักขรสุนทรเสมียนตรา ๑ สองฉบับรับไป ฯ

ถึงหัวเมืองรายทางส่งสารตรา
หนังสือเสมียนตรามหาดไทย

◎ หนังสือหลวงอักขรสุนทรเสมียนตรากรมมหาดไทย มาถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองรายทางทุกเมือง ด้วย ฯ พณ ฯ สมุหนายก

มีพระประสาสน์โปรดเกล้าผมสั่งว่า โปรดเกล้า ฯ ให้มีตราขึ้นไป ให้หาเจ้าพระยายมราชกลับลงไปรักษาท่านมารดาเจ้าพระยายมราช ป่วยณกรุงเทพ ฯ ได้ส่งท้องตราบอกอาการแลให้หา ความแจ้งมา ในท้องตราแล้ว ถ้าท้องตรานี้มาถึงเมืองใดวันใดให้เจ้าเมืองกรม การเมืองรายทางรับเอาท้องตราส่งต่อขึ้นไปตามระยะทางเมือง ให้ ถึงพระยาสีหราชฤทธิไกรให้นำขึ้นกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรม หลวงวงษาธิราชสนิท แลเจ้าพระยายมราชให้รู้ด้วย อย่าให้ ท้องตรานี้ค้างอยู่ณหัวเมืองรายทางแต่วันหนึ่งคืนหนึ่งได้เปนอันขาด ทีเดียว หนังสือมาณวัน ๑ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีขาลฉศก ฯ

ทูลกรมหลวงวงษาธิราชสนิท
หนังสือพระยาราชวรานุกูล เรื่องราชการทัพ

◎ หนังสือพระยาราชวรานุกูล ฯ มายังพระยาสีหราชฤทธิไกร เข้ากรมอาสาใหญ่ซ้าย ได้นำกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรม หลวงวงษาธิราชสนิท แลเรียนเจ้าพระยายมราชให้ทราบ ด้วยมี พระบรมราชโองการคำรัสเหนือเกล้า ฯ ว่า ตั้งแต่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แลเจ้าพระยายมราชคุมกองทัพยกขึ้น มาตีเมืองเชียงตุง แลคิดราชการทางเมืองเชียงรุ้งครั้งนี้ ทรง รฦกถึงอยู่เนืองๆ ถ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท

ยังประชุมทัพอยู่ที่เมืองอุตรดิฐก็จะโปรดเกล้า ฯ ให้ผีพายจัดเรือที่นั่ง รีบเร่วขึ้นมาเชิญเสด็จลงไปเผ้าทูลลอง ฯ ทรงปฤกษาการงานเสียสักครั้งหนึ่ง ครั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทยอกลงมาว่า ยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงรายได้จัดกองทัพน่ายกไปณวัน ๗ ๓ ค่ำ ทัพหลวงจะยกตามไป ณวัน ๑๓ ๓ ค่ำ แต่เมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน นั้นว่าขัดขวางชักช้าให้รวนเร นายทัพนายกองซึ่งยกไปจะขัดสนด้วยเสบียงอาหารประการใด การยกไปตีเมืองเชียงตุงจะสำเร็จฤๅจะขัดขวางอย่างไร ทรงพระราชวิตกถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แลเจ้าพระยายมราช จัดแจงการงานอย่างไร แบ่งลูกทัพนายกองให้แยกย้ายไปตั้งอยู่ที่เมืองไหนบ้าง การที่เมืองเชียงรุ้งเปนอย่างไร ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเร่งบอกลงไปณกรุงเทพ ฯ จงเนื่อง ๆ จะได้คลายพระราชวิตก

อนึ่งคุณมารดาเจ้าพระยายมราช ป่วยเปนแผลที่มือที่รักแร้ แผลที่รักแร้ซ่อนไปเปนบุพโพโลหิตตกข้างใน แล้วที่นิ้วมือก็เปื่อยพังโลหิตสด ๆ ไหล ให้ทำพิศม์ปวดร้อน อาการมากอยู่โปรดเกล้า ฯ ให้หมอโรงพระโอสถ ไปประจำรักษาทั้งกลางวันกลางคืน ให้มหาดเล็กไปดูอาการทุกวัน ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ให้เจ้าพระยายมราชรีบกลับลงไปให้ถึงกรุงเทพ ฯ โดยเร็ว จะได้ฉลองคุณมารดาทันตาเห็น แต่

ลูกทัพนายกอง ๆ เข้าพระยายมราชซึ่งเกณฑ์เก่าใหม่มีอยู่มากน้อยเท่าใด ให้พระเข้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท มอบพระยาสีหราชฤทธิไกรไว้คิดราชการไปพลาง ๆ ถ้าราชการทางเมืองเชียงตุงยังจะสู้รบติดพันอยู่ จึงจะโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสีหราชเดโชไชยยกขึ้นมาแทนช่วยพระเข้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทคิดราชการต่อไป

หนังสือมาณวัน ฯ ค่ำปีขาลนักษัตรณศก

ใบบอก กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ตอบสารตรา

◎ วัน ๗ ๑๕ ๗ ๑๐ ค่ำปีฉลูเบญจศก ขุนไชยจำนงกรมการเมืองอุตรดิฐถือหนังสือบอกพระยาสีหราชฤทธิไกรฉบับ ๑ บอกเจ้าพระยายมราชฉบับ ๑ รวม ๒ ฉบับ กับต้นหนังสือ พระยาน่านมีไปถึงมหาไชย ๒ อุปราชามีไปถึงราชบุตร ๓ รวม ๕ ฉบับ กับจดหมายกรมหลวงวงษาธิราชสนิท มีมาทูลเกล้า ฯ ถวายฉบับ ๑ ถวายเจ้าฟ้ามหามาลาฉบับ ๑ ถึงเจ้าคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ ๑ รวม ๓ ฉบับ กับพระยาอุตรดิฐาธิบาลบอกลงมาด้วยส่งขุนนราภิรมย์ข้าหลวงคุมสิ่งของไปจากเมืองอุตรดิฐ วัน ๒ ๗ ๑๐ ค่ำฉบับ ๑ ชำระจำนวนเลขจำนวนเข้าเมืองอุตรดิฐ ๒ ฉบับ นำหนังสือพระยาสีหราชฤทธิไกร ๑ รวม ๕ ฉบับ

ความในหนังสือพระยาสีหราชฤทธิไกรว่า ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จกลับลงไปเผ้าทูลลอง ฯ นั้น มีรับสั่งว่าในระหว่างนี้เปนฤดูฝน ไพร่พลในกองทัพป่วยเจ็บมาก ถ้าจะให้ลงไปรับราชการณกรุงเทพ ฯ แล้วขอท่านผู้ใหญ่ขึ้นไปเปลี่ยนจึงจะไม่เสียราชการ ด้วยราชการยังติดพันกันอยู่ ถ้ากองทัพใหญ่กลับมาเสียแล้ว จะให้แต่พระยาสีหราชฤทธิไกรบัญชาการเห็นจะไม่ได้ ถ้าฝนเหือดลงแล้ว จะให้พระยาสีหราชฤทธิไกรไปคิดราชการทางเมืองเชียงใหม่ต่อไป

กับว่าเมื่อณวัน ๗ ๘ ค่ำ นางขันแก้วมารดาอุปราชามีหนังสือมาถึงอุปราชาว่า ข่าวฮ่อที่คุมเครื่องบรรณาการมานั้นเกิดวิวาทกับลาวเมืองหลวงพระบางที่ตลาด นายฮ่อกับข่าวถือดาบไปช่วยข่าววิวาท เจ้าเมืองหลวงพระบางว่าฮ่อทำยังอาจให้ผิดประเพณีบ้านเมือง ให้พวกฮ่อกับนางขันแก้วทำขวัญบ้านเมืองตามอย่างธรรมเนียม กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงเห็นว่า พวกครัวลื้อนั้นนับถือฮ่ออยู่มาก ฮ่อกับพวกเมืองหลวงพระบางเกิดวิวาทไม่สนิทกัน พวกครัวลื้อจะระส่ำระสายต่าง ๆ จึงมีรับสั่งให้พระยาพิไชยกับเจ้ายาเมืองหลวงพระบางนายไพร่ ๒๐๐ คน ไปช่วยคิดราชการทางเมืองหลวงพระบาง ให้นายฮ่อนายลื้อลงมาเผ้าที่เมืองน่าน ถ้านายฮ่อนายลื้อขัดขืนไม่ลงมา เอาตัวนายฮ่อนายลื้อจำส่งลงมาณเมืองน่าน พระยาพิไชยกับเจ้ายาไปจากเมืองน่านณวัน ๗ ๙ ค่ำ แต่ฮ่อ

กับพวกล้อที่คุมบรรณาการมาณเมืองน่านนั้น กลับไปจากเมืองน่านณวัน ๗ ๙ ค่ำ แล้วมีรับสั่งให้อุปราชามีหนังสือไปถึงราชบุตร ๒ ฉบับ มหาไชยฉบับ ๑ ให้พระยาน่านมีหนังสือไปถึงราชบุตร ฉบับ ๑ มหาไชยฉบับ ๑ กับแต่งให้พระเมืองไชยเมืองเชียงของขึ้นไปสืบราชการณเมืองพง เมืองมาง ยังไม่กลับมา บอกมาวัน ๗ ๙ ค่ำปีฉลู ฯ

บันทึกมหาดไทยคัดบอกต่าง ๆ

๑ ในหนังสือบอกเจ้าพระยามราชว่า พานายทัพนายกองไปตั้งพักราชการอยู่ณบ้านท่าอิฐแขวงเมืองอุตรดิฐแล้ว อยู่ณวัน ๗ ๙ ๑๓ ค่ำ ขุนนราภิรมย์เชิญตรากับสุพรรณบัตรสิ่งของขึ้นไปพระราชทานพระเจ้าเชียงใหม่ ได้ส่งขุนนราภิรมย์ขึ้นไปณเมืองน่านแต่ณวัน ๒ ๗ ๑๐ ค่ำเพลาเช้า ครั้นเพลาบ่าย ขุนเมือง ๆ อุตรดิฐถือหนังสือพระยาสีหราชฤทธิไกรฉบับ ๑ กับต้นหนังสือพระยาน่าน ๒ หนังสืออุปราชา ๓ เข้ากัน ๕ ฉบับลงมาถึงเมืองอุตรดิฐ ความแจ้งอยู่ในหนังสือพระยาสีหราชฤทธิไกรนั้นแล้ว จะให้ขุนเมืองลงมาแจ้งราชการณกรุงเทพ ๆ ขุนเมืองป่วยเปนไข้จับลงมาหาได้ไม่ จึงให้ขุนไชยจำนงถือหนังสือลงมาแจ้งราชการ มาจากเมืองอุตรดิฐวัน ๓ ๗ ๑๐ ค่ำ

บอกมาวัน ๗ ๑๐ ค่ำ มา ๓๑ วัน พยฝนที่บางคลานเมืองพิจิตรครั้ง ๑ เมืองนครสวรรค์ครั้ง ๑ เมืองไชยนาทครั้ง ๑ วัดไก่เตี้ยวัน ๗ ๑๓ ๑๐ ค่ำครั้ง ๑ ตกมาก น้ำบ่ฉลูมากกว่าน้ำบ่ชวด ๕ นิ้ว มาวัน ๗ ๓ ๑๐ ค่ำ น้ำลดลงคืบเศษ น้ำเดือน ๗ ๓ ๑๐ ค่ำกำมา ๗

◎ วัน ๗ ๑๑ ๑๐ ค่ำ บ่ฉลูเบญจศก เจ้าพระยายมราชยอกให้นายฉันมหาดเล็กถือลงมาว่า ณวัน ๗ ๑๕ ๑๐ ค่ำ ท้าวเชื่อนแก้วซึ่งให้ไปสืบราชการทางเมืองเชียงใหม่ ถือหนังสือพระเจ้าเชียงใหม่ลงมาว่าได้แต่งให้แสนท้าวเมืองเชียงรายไปลาดตระเวนถึงศีศะโขง ให้เมืองพยากแต่งคนไปสืบถึงลำน้ำโขงฟากตวันตก ราชการทางเมืองเชียงตุงสงบอยู่ ได้ถามรายการต้นเข้า ขนเทพอาญาว่าที่เมืองแพร่ เมืองน่าน เข้าเก่าขัดสน แต่เข้าใหม่บ่นั้นฝนตกทำได้มากเต็มภูมิ์ ถามท้าวเชื่อนแก้วถึงเข้าที่เมืองเชียงใหม่ เมืองนครเมืองลำพูนว่า เข้าเปลือกซื้อขายกันเกวียนละ ๑๐ บาท ที่เมืองนครฝนตกน้อย ที่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนฝนตกชุก กับเข้าพระยายมราชได้ถามเข้าคงฉางเมืองอุตรดิฐ มิแต่เข้ากรมหลวงให้ซื้อไว้ เข้าเปลือก ๘ เกวียน เข้าสาร ๓๘๐๐ ถัง รับสั่งให้คนมาขนไม่ขาด แต่เข้าคงฉางหามิไม่ พระยาอุตรดิฐาธิบาลว่า จะซื้อจ่ายได้แต่เดือนหนึ่ง พ้นเดือนแล้วหามิที่ซื้อไม่ เจ้าพระยายมราชให้ เมืองพิศณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองศุโขไทย เมืองพิไชย เมืองอุตรดิฐ เมืองพิจิตร เบิกเงินมาจัดซื้อเข้าขึ้นฉางไว้

กับว่าณวัน ๗ ๑๐ ค่ำ จมื่นสมุหพิมานบ่วยเปนไข้จับให้เชื่อมให้มัว เพลากลางคืนนอนไม่หลับ รับประทานได้น้อย ขอลงมารักษาตัวณกรุง ฯ ได้ให้มาจากอุตรดิฐณวัน ๗ ๑๐ ค่ำ ยอกมาณวัน ๕ ๑๐ ค่ำ

ถามถึงกองทัพมีคน ๕๐๐ คน นายฉันมาถึงเมืองพิไชย ๗ ๑๐ ค่ำ เพลาค่ำพบฝนที่เมืองพิไชย ล่องมาจากเมืองพิไชยถึงเมืองพิศณุโลกวัน ๖ ๑๐ ค่ำ พบฝนอิกครั้งหนึ่ง ล่องมาจากเมืองพิศณุโลกถึงพิจิตรวัน ๗ ๑๐ ค่ำ พบฝนอิกครั้งหนึ่ง มาถึงเมืองนครสวรรค์ ๘ ๑๐ ค่ำเพลาเย็น พบฝนอิกครั้งหนึ่ง ตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ลงมาถึงกรงไม่พบฝนมิได้ ฯ

วัน ๗ ๑๑ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก พระยาสีหราชฤทธิไกร บอกให้หลวงศรีอัศวเดชเข้ากรม ๆ ม้าถือลงมาว่า ซึ่ง โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามราชมาฟังราชการอยู่ณบ้านท่าอิฐแขวงเมืองอุตรดิฐนั้น ราชการสิ่งใดหามิไม่ ให้เจ้าพระยามราชลงมาแจ้งราชการณกรุงเทพ ฯ กับว่าที่เมืองน่านเกิดความไข้ ช้างม้าโคกระบือตายมาก ม้าเครื่องบรรณาการ ๖ ม้าก็ล้มเสียทั้ง ๖ ม้า

การที่จะกระทำกับเมืองเชียงตงนั้น จะขอคนที่ยิงปืนกระสุนแตกได้ขึ้นไปสัก ๒ คน กับว่าช้างเผือกคลายหายบ่วยแล้ว สีตัวยังคงเปนช้างเผือก จะเดินลงมาทางเปนน้ำเปนโคลน ฝนงดน้ำลดแล้วจึงจะให้เดินลงมา กับนายสุทธิสารบ่วยให้ลงมารักษาตัว

บอกมาวัน ๗ ๑๐ ค่ำ มาเดือนหนึ่งถึงกรุง ๗ ๑๑ ค่ำ แต่นายสุทธิสารตายที่บางจาก ๖ ๗ ๑๑ ค่ำ ฯ

◎ วัน ๗ ๑๒ ค่ำ ขึ้นจุลเบญจศก พระพิพิธสาลี ยอกลงมาว่าขึ้นไปถึงเมืองพิศณุโลก ๕ ๗ ๑๒ ค่ำ ได้หาตัวหลวงนามาชำระยาญชีเข้าคงฉาง หลวงนาว่าได้เงินหลวง ๕ ชั่ง จัดซื้อเข้าเกวียนละ ๒ ตำลึง ได้เข้า ๕๐๐ | ๒๕ เกวียนสี่ซ้อม จ่ายข้าหลวงไปมา ๒๓ | ๑๒ กองทัพอุตรดิฐ ๑๗ ๙๐ | ๑๔ ๒๐ ๙๓ | ๖ ยังคงฉาง ๖ | ๔ ได้เงินหลวง ๕ ชั่งมอบให้ซื้อเกวียนละ ๑๐ บาทเปนเข้า ๔๐๐ | แล้วก็ขึ้นไปถึงเมืองพิไชยวัน ๗ ๑๒ ค่ำ หาตัวหลวงนามาชำระได้เบิกเงิน ๒๐ ชั่งขึ้นไปจัดซื้อเข้าเปลือกเข้าสาร ได้เข้าสาร ๕๕ ๙๓ | สิ้นเงิน ๒๐ ชั่ง จ่ายข้าหลวงจ่ายกองทัพสิ้น ๕๔ ๕๙ ๑๕ | เข้ายังมิคงฉาง ๗ ๕๒ ๑๓ | เงินที่เอาไปเหลืออยู่ก็เห็นน้อย ได้เบิกเงินค่านาขุนเทพเสนาเมืองพิจิตร ๑๐ ชั่ง จัดซื้อเข้าเกวียนละ ๓ ตำลึง เงิน ๔ ชั่ง ๑๐ ตำลึง เปนเข้า ๓๐๐ | เงินเหลืออยู่ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง พระพิพิธสาลีขึ้นไปถึงเมืองพิจิตรณวัน ๗ ๑๒ ค่ำ บอกมาเวรนายรัด ฯ

◎ วัน ๗ ๑๓ ค่ำ ขึ้นจุลเบญจศก เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ยอกส่งมาตามระยะทาง ขุนจรรโลงโลกนารถเมืองนนท์ถือมามีความว่า

เข้าคุณศรีสุริยวงษ์ขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์ ๗ ๑๒ ค่ำ พักอยู่วันหนึ่ง น้ำที่เมืองนครสวรรค์ลดลง ๒ ๑ ๐ ๐ ไปจากนครสวรรค์ ๗ ๑๒ ค่ำ ถึงปากน้ำโพ น้ำแควกำแพงแลเมืองพิศณุโลกเดิมลดลง ๒ ๑ ๐ ๐ เมื่อณวัน ๗ ๑๒ ค่ำ น้ำเมืองกำแพงขึ้นอีกศอกหนึ่ง แควเมืองพิศณุโลกทรงอยู่ ณวัน ๗ ๑๒ ค่ำ ไปถึงพิจิตรน้ำลดลง ๓ ศอกกลับขึ้นอีก ๑ ๐ ๐ ไปถึงเมืองพิศณุโลก ๗ ๑๒ ค่ำ น้ำเดิมลด ๓ วา ณวัน ๗ ๑๒ ค่ำ กลับขึ้นอีก ๔ ศอก วัน ๗ ๑๒ ค่ำ ลดลงจน ๗ ๑๒ ค่ำ ลงศอกหนึ่ง ฝนตกแต่ ๗ ๑๑ ค่ำ ๔ วัน ตกเว้น ๒ วัน ๓ วันตก เข้าในนาตามหัวเมืองระยะทางงามดีทุกเมือง เข้าเขาเข้าหางม้ากำลังเกี่ยวอยู่ แพช้างกรมหลวงให้หลวงธรเณนทร์คุมลงมา ได้พิเคราะห์ดูเห็นเปนช้างโทยไม่ควรจะพาลงไปณกรุง ฯ ได้สั่งหลวงธรเณนทร์ให้พักช้างไว้กรุงเก่า

กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทยอกมา ๒ ฉบับๆหนึ่ง วัน ๗ ๑๐ ค่ำ ขุนอภัยพิมลไปถึงเมืองน่านได้รับสิ่งของไว้ ฝนเหือดลง จะให้พระยาสีหราชฤทธิไกรคุมขึ้นไปณเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน ยอกมา ๗ ๑๐ ค่ำ

◎ วัน ๗ ๑ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก พระยาสีหราชฤทธิไกร บอกให้เจ้าพระยามหาศิริธรรม ถือลงมาว่า หลวงไพรสณฑ์สงคราม เชิญตราขึ้นไปถึงเมืองน่าน ณวัน ๗ ๑๑ ค่ำ ณวัน ๑๒ ๗ ๑๑ ค่ำ พระยาพิไชยบอกลงมาว่าขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบาง ณวัน ๗ ๙ ค่ำ ได้พูดจาถามย่อกับลื้อวิวาทกับพวกเมืองหลวงพระบาง แล้ว ๆ ได้พูดจากับย่อให้มาเผ้าพระเจ้าน้องยาเธอ ๆ ย่อแลท้าวพระยาลื้อยอมลงมา เจ้าเมืองหลวงพระบางจึงให้ เจ้าอุปราช เจ้าราชไภย เจ้าศิริวิไชย นายไพร่ ๑๐๐ คน พามาชุงแย ๑ ไพร่ ๒๓ นายแพงเมือง พระยาหลวงพรหมเมืองดา ราชาชิณการเมืองปูม ไพร่ ๗ รวม ๓๔ ลงมา ๆ จากเมืองหลวง ๗ ๑๒ ๑๐ ค่ำ มาถึงเมืองน่าน ๗ ๓ ๑๑ ค่ำ ได้เผ้าพระเจ้าน้องยาเธอ ๆ วัน ๗ ๑๑ ค่ำ ณวันเดือน ๑๒ เจ้าอุปราชท้าวพระยาเมืองหลวง กับพระยาณรงค์วิไชยพากันขึ้นไปณเมืองหลวงพระบาง แต่นายแพงเมืองพวกลื้อสมัคด้วยอุปราช ยอกมา ๗ ๑๒ ค่ำ

เจ้าคุณศรีสุริยวงษ์ไปถึงเมืองอุตรดิฐ ณวัน ๗ ๓ ๑๒ ค่ำ กรมหลวงวงษา ๆ เสด็จลงมาถึงเมืองอุตรดิฐ ๗ ๖ ๑๒ ค่ำ จะเสด็จกลับไป ๗ ๘ ๑ ค่ำ เจ้าคุณศรีสุริยวงษ์ลงมา วัน ๗ ๑๑ ๑ ค่ำ ถึงกรุง ๆ ณวัน ๑ ๗ ๑ คำ

◎ วัน ๗ ๖ ๓ ค่ำปีฉลูเบญจศก นายชิดมหาดเล็กถือใบบอกเจ้าพระยายมราชฉบับ ๑ พระยารามกำแหงฉบับ ๑ เข้ากัน

๒ ฉบับ ในหนังสือเจ้าพระยายมราชว่า นายทัพนายกอง ตั้งอยู่เมืองอุตรดิฐบ้วยเก่าบ้วยใหม่ ๓๕๒ คน คงคนดีเอาไปราชการทัพครั้งนี้ กรุงเทพ ฯ ๓๘๑ หัวเมือง ๑๘๗ รวม ๕๖๘ คน แต่พระอินทราทิตย์ ขุนทิพเสนา ขุนก่งศร นายชิดมหาดเล็ก ขุนหมื่นนายไพร่ซึ่งบ้วยให้ลงมาณกรุงเทพ ฯ คนหัวเมืองก็ให้กลับไปบ้านเมือง กับได้จ่ายปืนให้หัวเมือง แลจัดช้างบรรทุกปืนใหญ่น้อย ๗๓๕ บอก กระสุนปราย ๒๓๕ กระสุนเตริยม ๑๕๐ กระสุนลูกกรงหมื่นหนึ่ง กระสุนโดด ๕๐๐ กระสุนคายศิลา ๑๒๐ กะชะหิบกระสุนปราย ๖ หิบ หิบดินดำ ๑๓๒ หิบ พลุ ๖๕ บอก ถังลูกพลุ ๔ ถัง กับเมืองเชียงใหม่ ให้พระยาคำฎามารับปืนกระสุนไปจากเมืองอุตรดิฐวัน ๗ ๒ ค่ำ เจ้าพระยายมราชจะยกไปจากเมืองอุตรดิฐวัน ๗ ๒ ค่ำ

◎ ฉบับ ๑ พระยาราม กำแหง ส่งต้น หนังสือมหาไชยมิมาถึง พระยาน่าน ๑ อุปราชา ๑ รวม ๒ ฉบับ ความคล้ายคลึงกันว่ามหาไชยจะมาจากเมืองเชียงรุ้งยังไม่ได้ การในเมืองเชียงรุ้งยังไม่เรียบร้อย พระยาน่านอุปราชาได้นำกราบทูลแล้ว รับสั่งให้มิตอบไปถึงมหาไชยให้มาเฝ้าที่เมืองยวง กรมหลวงยกไปวัน ๑๒ ๒ ค่ำ ยอกมาวัน ๗ ๒ ค่ำ

ต้นหนังสือมหาไชยมาถึงพระยาน่านวัน ๗ ๑๒ ค่ำ ถึงอุปราชาวัน ๗ ๑๒ ค่ำ

จำนวนยืนใหญ่กระสุนดินดำซึ่งเกณฑ์แบ่งไว้ ได้จ่ายนาย
ทัพนายกอง หัวเมืองไทยลาว ๑๔ เมือง จัดช้างบรรทุกขนขึ้น
ไปแล้วเปน ยืนเสวตรฉัตร ๒ ยืนสมมาทิฐิ ๒ ยืนบาเหรียม ๑๒
กระสุนแตก ๙ นิ้ว ๒๗๕ กระสุนแตก ๖ นิ้ว ๑๖๐ กระสุนแตก
๓ นิ้ว ๓๐๐ รวม ๗๓๕ กระสุนนิ้วกึ่งหมื่นกระสุน กระสุนคาย
ศิลา ๑๒๐ กะชะ กระสุนปราย ๖ หีบ ดินดำ ๑๓๒ หีบ กระสุน
โดดติดหมอน ๕๐๐ กระสุนเตรียม ๑๕๐ กระสุนปราย ๒๓๕๐
พลุ ๖๕ ยอก ถังลูกพลุ ๔ ถัง

แต่เมืองเชียงใหม่ค้าง ยืนบาเหรียมยอก ๑ กระสุน
แตก ๖ นิ้ว ๖๘ กระสุนโดด ๘๐๐ กระสุนเตรียม ๓ นิ้ว ๕๐๐
กระสุนปราย ๒๓๕๐ แต่เมืองลำพูนค้าง ดินดำ ๓๐ หีบ พระ
เจ้าเชียงใหม่แต่งให้พระยาคำฎาคุมช้าง มารับไปจาก เมือง อุตรดิฐ
วัน ๑๒ ค่ำแล้ว

ยังไม่มา บ่วย ไว้อุตรดิฐ พระอินทราทิตย์ ขมื่นก่งศร
ขุนผลาญไพรินกองกลาง นายชิดมหาดเล็ก ขุนหมื่นไพร่กรุง
กองมอญ ๑๘๗ หัวเมือง เมืองสระบุรี ๗๒ เมืองไชยนาท ๕๐
เมืองนครสวรรค์ ๔๓ รวม ๓๕๒ ให้หมอรักษา บ่วยถึงแก่
กรรม ขุนผลาญไพรี ๑ ขุนหมื่นแลไพร่บ้าง แต่พระ
อินทราทิตย์ ขมื่นก่งศร นายชิด ขุนหมื่นไพร่ คลายขึ้น
บ้างแล้ว ขมื่นทิพเสนาบ่วยไปราชการไม่ได้ ให้พระอินทราทิตย์

ขมื่นทิพเสนา ขมื่นก่งศร นายชิด ลงมารักษาตัว คนที่
ป่วยให้กลับไปรักษาตัวบ้าง แต่คนที่แขงแรงเกณฑ์ให้ไปราชการ
คนกรุง ฯ ๓๘๑ สระบุรี ๑๔๐ ไชยนาท ๓๔ นครสวรรค์ ๑๓
รวม ๕๖๘ แต่คนเมืองสวรรคโลก เมืองกำแพง เมืองตาก
เมืองเถิน ได้ไปครบ ช้าง ๘๖ ช้าง บรรทุกปืน ปืนเสวตร
ฉัตร ๒ ปืนสัมมาทิฐิ ๒ ปืนบาเหรี่ยม ๑๒ กระสุนแตก ๘ นิ้ว ๒๗๕
กระสุน ๖ นิ้ว ๑๖๐ กระสุน ๓ นิ้ว ๓๐๐ รวม ๗๓๕ กระสุน
นิ้วกึ่งหมื่นหนึ่ง กระสุนคาบศิลา ๑๒๐ กะชะ หีบกระสุนปราย ๖ หีบ
หีบดินดำ ๑๓๒ หีบ กระสุนโดดติดหมอน ๕๐๐ กระสุนเตรียม ๑๕๐
กระสุนปราย ๒๓๕๐ ยอกพลุ ๖๕ ถังลูกพลุ ๔ ถัง ฯ

กรมหลวงไปจากอุตรดิฐ ๗ ๑ ค่ำ ๑๑ วันไปถึงเมืองน่าน
๗ ๑ ค่ำ พระเมืองไชยถือหนังสือมหาไชยมาจากเมืองพง ๗ ๑๒ ค่ำ
มาถึงเมืองน่าน ๗ ๑ ค่ำ กรมหลวงจะยกไปจากเมืองน่าน ๗ ๒ ค่ำ
ยอกมา ๗ ๒ ค่ำ เจ้าพระยายมราชจะไปจากท่าอิฐ ๗ ๒ ค่ำ ฯ

ภาค ๖

กองทัพถอยจากเมืองเชียงตุงครั้งที่ ๒

จดหมายเหตุเรื่องราชการทัพเมืองเชียงตุง ที่หอพระสมุด
วชิรญาณรวบรวมได้ไว้ มีเนื้อเรื่องเพียงเท่าที่พิมพ์มานี้

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ส่วนเรื่องราชการทัพนั้น ปรากฏเนื้อความในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ในรัชกาลที่ ๔ ว่า เมื่อปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท พักกองทัพอยู่เมืองน่าน เจ้าพระยายมราชพักกองทัพอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ มีใบบอกลงมากราบบังคมทูลตามเรื่องความซึ่งได้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงทุกประการ ครั้นถึงเดือน ๑๒ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหม ขึ้นไปปฤกษาราชการที่จะให้กลับไปตีเอาเมืองเชียงตุงให้ได้ เอาทหารปืนแลปืนกระสุนแตกขึ้นไปส่งด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เจ้าพระยายมราชลงมาที่เมืองอุตรดิฐได้พบพูดจากันแล้วก็กลับขึ้นไป เห็นว่าตกฤดูแล้งเข้าในนาของราษฎรพอจะเก็บเกี่ยวได้ก็ยกกองทัพกลับขึ้นไป ครั้งนั้นพม่าเงี้ยวยกมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุงอยู่เป็นอันมาก ออกตั้งค่ายรับนอกเมือง กองทัพพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ยกขึ้นไปครั้งที่ ๒ ได้สู้รบกับพม่าอยู่จนสิ้นกระสุนดินดำแลเสบียงอาหาร ก็ต้องล่าทัพกลับมา แต่ทัพเจ้าพระยายมราชนั้นยกไปได้กึ่งทาง ได้ข่าวว่าทัพพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทถอยมาแล้ว ก็กลับทัพมายังเมืองเชียงใหม่ จึงมีตราให้หากองทัพกลับกรุงเทพ ฯ ทั้ง ๒ กอง